

Nagy József (összeáll.): Gyergyó digitális szövegtára.
Lelőhely: adatbank.ro/Szövegtárak/Székely honismereti tár

PÁL EMESE

ÖRMÉNY KATOLIKUS
TEMPLOMI BERENDEZÉSEK
ERDÉLYBEN

POLIS KÖNYVKIADÓ
ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
KOLOZSVÁR 2015

GYERGYÓSZENTMIKLÓS

A GYERGYÓSZENTMIKLÓSI ÖRMÉNY KATOLIKUS TEMPLOM

ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÓ

A források szerint istentiszteleiteket a 17. században Gyergyószentmiklóstra telepedett örmények magánházakban tartották, majd a katolikus egyházzal kötött unió után, 1692-ben bérbe vették a Ferenczy György esperes által létesített „Idegenek temetőjében” álló fakápolnát, azzal a feltétellel, hogy ha Erdélyből Moldvába visszatérnek, az egyházi öltönyöket és klenódiúmokokat, amelyeket szerezni fognak, nem fogják magukkal vinni, hanem a kápolna részére visszahagyják.⁶⁹⁷ Az Idegenek temetőjének alapítását megörökítő feliratot az örmények a jelenlegi templom cintermének kapujába építették be: „Hoc cimiterium Georgius Ferenfi [!] sacerdos in sepulturam peregrinorum fieri curavit. Anno 1637 9 May.” 1717-ben Mártonffy György erdélyi püspök közbenjárására százhusz magyar forintért megvásárolták a telket a rajta levő kápolnával együtt. A vásárlást megörökítő, 1717. április 6-án kelt irat másolatban maradt fenn az 1931-ben Vákár József plébános által írt *Historia Domusban*: „...nemes Gyergyó székben Szentmiklóson egy kápolnát kit néhai b. e. Pater Ferentzi György épített volt, Szentmiklós megyéje az én consenzusomból engedé a Szentmiklóstra szállott betsületes örményeknek azon fundusával együtt amelyen most az említett kápolna vagyon építve, ahol ha akarják nagyobb kőből való kápolnát is szabadossan építhessenek és mindaddig szabadon bírassák, valameddig maguk országukba vagy máshová lakni nem mennek...”⁶⁹⁸ A szerződésből szintén kitetszik, hogy gyergyói letelepedésüket az örmények még 1717-ben is ideiglenesnek gondolták. Bár 1722-ben kibővítették, a kis fakápolna nem tudta befogadni az egyre növekvő örmény katolikus közösséget, így új kőtemplom építését tűzték ki célul.

A templomépítés szorgalmazója Theodorovics Simon (Szimeon Thoroszean) volt, Theodorovics Mihály szamosújvári esperes testvére, akit 1726-ban neveztek ki a gyergyói örmények plébánosává. Szongott és Vákár egyaránt említi azt az esetet, amikor a plébános úgy bírta rá híveit az új templom építésére, hogy mariazellai zarándoklatra indulván

kijelentette: ha visszatértéig nem kezdenek új templom építésébe, akkor Szamosújváron marad és nem megy vissza gyergyói híveihez.⁶⁹⁹ 1729 tavaszán Khosza János segédlelkész elnöklete alatt tartott gyűlésen kezdetét vette a templomépítés megszervezése: kijelölték a templom helyét és elkezdték az építkezés költségeinek gyűjtését. A szükséges összeg legnagyobb részét a különböző örmény társulatok biztosították, a Szentháromság Legény Egyesület 2676, a Boldogasszony Tímártársulat 1500, a Szent István Társulat 1274 forintot adott, de majdnem minden gyergyói örmény család hozzájárult kisebb-nagyobb adományokkal. Az építkezés a vizitációk szerint összesen 5450 forintot emésztett fel.⁷⁰⁰

Az építkezés legfontosabb forrása a Theodorovics Simon által örményül írt *Hišadagaran* (emlékkönyv), amelynek címlapján a *Liber nomina dominorum mercatorum, qui libenter dederunt pro Ecclesia Mariae Natae extracta intus continens* szavakat olvashatta még Szongott Kristóf – azóta a kötetnek sajnos nyoma veszett.⁷⁰¹ Az adományozók listáját azonban Szongott közölte az Armeniában, s Vákár József is bemásolta a *Historia Domusba*.⁷⁰² A hosszas néváradatból, ahol az adományozás összegét is rögzítették, fölfigyelhetünk arra, hogy Szamosújvár városa és néhány erzsébetvárosi és szamosújvári örmény is hozzájárult a gyergyószentmiklósi templom fölépítéséhez.

A fakápolna lebontásához 1730. április 25-én látak hozzá, az alapkövet 1730-ban Sorger Gergely püspök megbízásából Atyhai István gyergyókerületi esperes és alfalvi plébános áldotta meg.⁷⁰³ Az új templom falai már 1733-ban készen álltak, a tornyot pedig a rajta levő örmény nyelvű felirat tanúsága szerint Lukács János (Hovhannesz Nikosi Luszi-kean) saját költségén építtette 1734-ben.⁷⁰⁴ Az elkészült templomot ugyancsak Atyhai István áldotta meg 1733-ban,⁷⁰⁵ hivatalos fölszentelésére azonban csak jóval később, 1772. augusztus 14-én került sor Bajtay Antal püspök által.⁷⁰⁶

Az épület javításairól csak a 19. század közepétől vannak adataink. 1858-ban a templom belsejét renoválták, 1857-ben a tornyot javíttatták 2000 forintért, 1870-ben a kerítés új zsindelezést kapott, 1876-ban kívülről újrameszelték, a párkányokat és a falak repedéseit kijavították, a falban levő két kápolnát rendbe hozták.⁷⁰⁷ Az utóbbi munkálatokat Buslig Tódor és Drótos János vállalta fel 160 forintért.⁷⁰⁸ 1881-ben a tornyot és az ablakokat javították, 1884-ben egy jótékonyági est bevételezéséből új kaput készíttettek, s a templom „terrazóját” Jacopo Gurizzettivel készíttették el.⁷⁰⁹ 1896-ban új üvegab-

158. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom a kápolnákat magába foglaló kőfallal

lakokat rendeltek a grottaui C. L. Türcke cégtől. Szent István király és Világosító Szent Gergely ablakát a gyergyóremetei Mélik Istvánné Lázár Matild adományozta, az Angyali üdvözletet megjelenítő ablakot Karácson Márton marosvásárhelyi főgimnáziumi igazgató, Szent Annát és a gyermek Máriát ábrázolót pedig Bocsánczi János ajánlotta fel, a többi szőnyegmintás ablak költségeit közösen fedezték a fentebb megnevezett személyek. Az 1800 forintért elkészített ablakokat 1897 szeptemberében helyezték be.⁷¹⁰

1899-ben Görög Joachim esperes kezdeményezésére nagyarányú templomfelújításba kezdtek. Ugyanez év február 15-én az egyháztanács kérvényt intézett Gyergyószentmiklós képviselőtestületéhez, s ezer forint támogatásért folyamodott. A kérvény sajátos érvrendszere miatt nem érdektelen hosszabban idéznünk belőle:

„Kétszáz éve múlt már, hogy apáink e nemes község lakósaivá lettek. Nem ők keresték e helyet, hanem a Gondviselés, mely útját és sorsát kijelöli a nemzeteknek. E hosszú idő alatt elfeledtük nyelv-

vünket, s megtanultuk azt, melynek párja nincs e világon. [...] Elvesztettük négyezer éves dicsőségünket, hogy lelkünk minden erejével munkáljuk annak a nemzetnek dicsőségét, melynek ezeréves nagyságánál csak lelki nemessége s vendégszerető lovagiassága nagyobb. [...] Elvesztettünk mindent – Istenünkön kívül! Ki egyedül érti nyelvünket, s Kihez szívünk alázatában hazánk jólétéért Önökkel együtt fohászkodunk. [...] E templom a mienk, de az Önöké is, mert ajtai nyitva állanak mindazok előtt, kik az Istent keresik. Növekvő fénye a község fényét fogja emelni, mert övének mondhatja azt is, mely most – ki tudja meddig! – még egy maroknyi népé.”

Végül a konkrétabb tényekre térve leírják, hogy a felújítás költségeit 5130 forintban határozták meg, amelyhez még néhány száz forint mellékköltség is járul, s végül kéri, hogy a templomfelújítás költségeihez a községi pénztárból 1000 forinttal járuljanak hozzá.⁷¹¹ A támogatást valószínűleg megkapták, s a munkálatok is elkezdődtek. Május 3-án kelt leiratában a püspök engedélyezte, hogy a javítási

159. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom

munkálatokra a Nádas-féle templomfenntartási alapból 1000 forint kölcsönt vegyenek fel.⁷¹² 1899. július 31-én Schuller Sámuellel szerződtek a torony sisakjának vörösre festésére,⁷¹³ november 3-án ugyanez a mester 2487 forintot vett fel a torony javításáért s két új kereszt készítéséért,⁷¹⁴ a kőkerítést pedig Pál János fedte újra.⁷¹⁵ A felújítás a belsőt és a berendezést is érintette, ekkor készült „a művészi barokk festés és a remek freskók” a Szamosújvárról már ismert Altenbuchner Henrik és Szirmai Antal által, „az oltárok díszes márványozást kapnak és a szobrok természet hű színezést”.⁷¹⁶ Görög Joachim datálatlan kimutatása szerint a templomfestés és oltárok aranyozása 4204 forintba került.⁷¹⁷

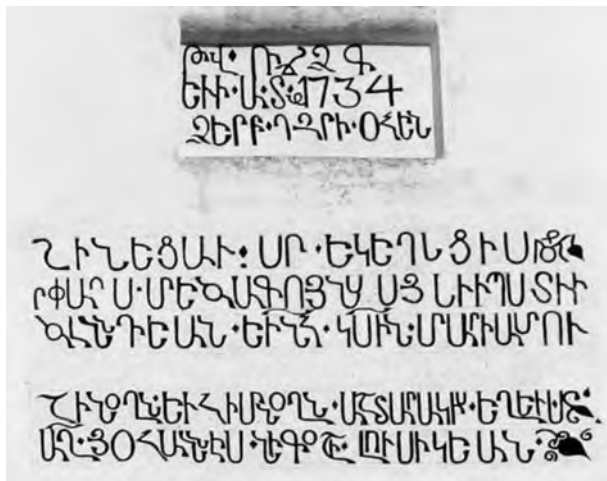
A kis fakápolnával együtt megvásárolt telek a mainál sokkal kisebb méretekkel rendelkezett. Az új, nagyobb templom cintermét Lázár János örmény bírósági 1733. április 7-én Czirják Jánostól 12 magyar forintért, majd ugyanaz év augusztus 12-én Márton Istvánnétól 71 magyar forintért megvásárolt telek-

kel bővítette ki.⁷¹⁸ 1747. október 15-én Mihály János Katalin a templomkert szomszédságában levő „jószágát”, amely az országút mellett helyezkedett el, az örmény egyházközségnek ajánlotta fel, ha cserébe „holtig eltartják” és évente 5 szentmisét mondatnak a lelkéért.⁷¹⁹ Az így kibővült telket kőfállal vették körül, amelybe a Kövér és Lázár családok egy-egy kápolnát építettek (158. kép).⁷²⁰

A templom nyeregtetős hajóból és alacsonyabb tetőzetű, sarkain pillérekkel erősített sokszögzáródású szentélyből áll (159. kép). Tömegét a sok kis toldaléképítmény teszi mozgalmassá. Az északi és déli oldalon szimmetrikus elrendezésben egy-egy háromkaréjos kialakítású kápolna, illetve portikusz található. Az északi oldalon húzódik a négyszögletes sekrestyeépület, a nyugati oldalon a torony alsó szintjéhez kis előcsarnokot csatoltak. A torony oldalához ívelt vonalú, sarkain törpepillérekkel hangsúlyozott oromzat csatlakozik, ami mozgalmos, barokkos külsőt kölcsönöz az épület főhomlokzatának. A barokk sisakkal ellátott torony falát három félköríves ablak töri át, fölötte óralapokat látha-

161. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom főbejárata

160. Örmény nyelvű felirat a torony nyugati oldalán

tunk, nyugati oldalán pedig a már említett, az 1734-es építést megörökítő örmény nyelvű felirat olvasható (160. kép). A torony aljában található, „ANO 1748 di is” feliratú bejárat szemöldökpárkányát (161. kép) két triglifszerű elem tartja, fölötté IHS monogram és egy kőből faragott emléktábla látható.⁷²¹ Az örmény nyelvű emléktáblát kétoldalt pilaszterek határolják, amelynek fejezetén és lábazatán keleties jellegű növényi motívumok és csigavonalak indáznak, felső és alsó részét levelekből és virágokból álló faragás díszíti. Fölötté félköríves keretben stukkóból készült kagyló tűnik fel (162. kép).

A templom déli bejárata egyszerűbb, a hangsúlyos, ívelt vonalú szemöldökkel ellátott ajtón át a kis előcsarnokba juthatunk. Mielőtt a hajóba lépnénk, egy újabb örmény nyelvű emléktáblát láthatunk, amelynek szövege a következőt jelenti: „Építetett ezen szentély az örmények 1182. évében, azaz 1733-ban Gyergyó örmény népe által Simon Tor. plébános úr és János tisztelendő úr, Ákonc Tódor egyházi előljáró, Lázár Ohanján főbíró idején, azok által, kinek nevét följegyezték ezen templom aranykönyvébe. Tudd és olvasd, és értünk irgalomért könyörögi! Ámen.”⁷²² Vele szemben a templom 1899-es és 2005-ös felújítását megörökítő feliratok láthatók. A templom hajója fiókos dongaboltozattal fedett, falát alul félköríves, felül szegmensíves barokk ablakok törik át (163. kép). A hajót a nagyméretű szentélytől széles diadalív választja el. A hajó mennyezeti freskóin Mária megkoronázásának és Krisztus születésének jelenetei láthatóak, a dongaboltozat fiókjaiban a négy nyugati egyházatya: Szent Ambrus, Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston és Szent Jeromos tűnik fel.

162. Kőből faragott emléktábla a bejárat fölött

A TEMPLOM BERENDEZÉSE

A Kisboldogasszony, vagyis Szűz Mária születésének tiszteletére szentelt templom berendezéséről alig néhány adattal rendelkezünk. Az oltárok és a szószék elkészítésének idejéből egyetlen számla vagy szerződés sem maradt fenn, így mestereik és a képek festői ismeretlenek maradnak. Az egységes kialakítású, minőségi barokk berendezés a szentélyben álló, Szűz Máriának szentelt főoltárból, a hajóban, az északi oldalon Világosító Szent Gergely, a délin Szent István első vértanú mellékoltáraitól áll (164. kép), a templom egyetlen kápolnájában pedig Szent Kajetán – ma a Lourdes-i Szűz Mária – oltárát találjuk. Az északi falon az oltárok stílusával megegyező szószék látható.

Az oltárok felállításának idejével kapcsolatban két fogódzónk van: a főoltáron az oltárkép fölötti kartusban az 1754-es, a Világosító Szent Gergely-oltárképen pedig 1752-es évszám tűnik fel. A Szent István-oltárkép alján is kivehető egy töredékes felirat (ANNO 17...), az utolsó számok sajnos a keret takarása miatt nem értelmezhetőek. Mivel a négy oltár és a szószék egységes kialakítású, és láthatóan ugyanannak a műhelynek a munkái, a fentebbiekből arra következtethetünk, hogy a berendezés ezen elemei körülbelül 1752 és 1754 között készülhettek. Az 1734-ben készen álló templom az 1750-es évekig is rendelkezhetett egyszerűbb oltárépítményekkel vagy festményekkel, ezekről azonban nem szólnak a források.

A berendezés megrendelőinek kiléte szintén kétséges. A Historia Domus szerint a Szent Gergely-oltárt Lázár János saját költségén állíttatta, Szongott

163. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom belső tere a szentély felől

164. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom belső tere a bejárat felől

szerint azonban Lázár János nem az oltárt, hanem Világosító Szent Gergely kápolnáját készítette.⁷²³ A Lázár család címere ma is látszik a kápolna bejárata fölött, az alatta levő feliratos mezőt azonban a későbbiek során levakolták és meszelték, így már nem vehető ki az egykori szöveg. A későbbi vizitációkból egyértelművé válik, hogy a kápolnát és a benne levő oltárt Szent Kajetán tiszteletére szentelték. A kápolna építésének idejéről nincsenek adataink, abból azonban, hogy Theodorovics Simon 1734-ben a templom építkezéseire adakozók között említi a kápolna állíttatóját, arra következtethetünk, hogy a templommal azonos időben épült, és elképzelhetőnek tartjuk, hogy 1734-től az 1750-es évekig – míg a Szent Kajetán-oltár elkészült – Világosító Szent Gergely kápolnája volt.

A ma is álló Szent Gergely-oltárt a kartus felirata szerint három ifjú (HAEC TRINO JUVENUM SUMPTIBUS ARA DEO EST DICATA), a Szent Ist-

ván-oltárt pedig a Szent István társulat készítette (OBTULIT HANC ARAM SATIASIS COETUS HONORI S. STEPHANO). A főoltár kartusában levő örmény monogramok egy része szintén a megrendelőkre utalhat (Յ. Մ. ԻՎ. Ա. / Մ. Պ. Ջ. / Շ. Ի. Պ. / Մ. Ղ. Մ., vagyis J. S. X. A. / S. P. J. / Š. I. P. / S. L. M.).

A források a más korai örmény katolikus templomokban – a szamosújvári Salamon-templomban, az erzsébetvárosi ótemplomban – már rögzített devóciós formákról tudósítanak: az oltárképeket és az oltárookra helyezett szobrokat itt is különféle ékszerekkel ruházták fel. Mivel az oltárok a 18. század közepén keletkeztek, az említett devóciós gyakorlatnak már egy kevésbé erőteljes változatával találkozunk, ami abban nyilvánul meg, hogy nem minden képet díszítenek koronák és más ezüstveretű tárgyak, s votívokat is kevesebbet találunk, mint a szamosújvári és erzsébetvárosi templomokban. 1768-ban a főoltáron, a Szűz Mária-képen ezüst-

gombokkal ellátott három gyöngysort, a sarokban pedig egy érmét hordozó aranyláncot írtak össze. A Szent Gergely-oltáron elhelyezett Szűz Mária képen egy igazgyöngyökből és közönséges gyöngyökből álló, tíz arany gömbbel díszített koronát, Mária nyakában bogláros gyöngysort írnak le, nyakát emellett vörös korallok és boglárók is ékesítették. A Szent István-oltáron egy Mária-szobrot említnek, fején korallokkal, egy arany rózsával és egy keresztcskével díszített láncsal. A Szent Kajetán-oltáron ismét egy Szűz Mária-képet találunk három kis gyöngysorral ellátva.⁷²⁴ Mivel egyik mellékoltáron sem találunk az oltárépítménybe foglalt Szűz Mária-képet (pl. oromzati képet), úgy gondoljuk, hogy a leltárakban szereplő, felékesített festményeket a menzán helyezték el. A szekularizáció előrehaladását tükrözi, hogy 1830-ra az említett ékszerek és koronák eltűntek a szobrokról és képekről.

Úgy tűnik, a templom leginkább tisztelt képe Szent Kajetáné volt, 1768-ban 34, míg 1776-ban 35 ezüst offert írtak össze oltárán.⁷²⁵ Elképzelhető az is, hogy a fogadalmi tárgyak nem Szent Kajetánnak, hanem az oltárra helyezett Szűz Mária képnek szóltak. Kovács Miklós püspök 1830-as, különösen részletes vizitációjában már egyet sem találunk, ami arra utal, hogy a gyergyószentmiklósi ezüst offereket – II. József korábban már említett rendelete nyomán – szintén beolvashatták.

Az oltárokon kívül a templom falain jó néhány képet följegyeztek a források, témájukat azonban csak kivételes esetekben nevezik meg. Az 1776-os vizitációs jegyzőkönyvhöz csatolt leltár szerint a templomban volt két kereszt és nem kevesebb, mint 55 kép.⁷²⁶ 1786-ban két szobrot és 51 fali képet (imagines parietalibus) írtak össze,⁷²⁷ 1830-ban azonban már csak 15 képet találunk a falakon.⁷²⁸ Ugyanekkor néhány kép témáját is megnevezik: Krisztus a kereszten (Golgota), Szűz Mária karján a gyermek Jézussal és Szent Vendel.⁷²⁹ A leltárban szerepelt még hét darab fakereszt, a feltámadott Krisztus szobra és két gyertyatartót tartó angyalalak is. A Historia Domus feljegyzései között néhány kép és szobor adományozójának nevét is megtaláljuk, így Kábdebó Kristófné 1779-ben egy Mária-képet, Eránosz Gergely (Dávidé) 1782-ben három darab festményt, 1892-ben özv. Mélik Istvánné egy Szent József és özv. Vákár Istvánné Lengyel Katalin egy Jézus szíve szobrot, 1895-ben Kritsa Zoltán egy feltámadási szobrot adományozott.⁷³⁰ 1885-ben Cziffra Mihály ajándékként került a templomba a Lourdes-i Boldogasszony szobra.⁷³¹ Az északi kápolnában álló Szent Kajetán-oltárt minden bizonnyal ezt követően alakították át, és az ere-

165. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom főoltára

deti festmény helyére, egy barlangszerű fülkébe a Lourdes-i Szűz Mária szobrárt helyezték el.

1776-ban két gyóntatószéket vettek leltárba a templomban,⁷³² az 1830-as vizitációban viszont megjegyzik, hogy egy gyóntatószék sincs.⁷³³ A mai, üveges ajtajú gyóntatószéket Novák István gyógyszerész adományozta 1909-ben.⁷³⁴ 1879-ig a templomnak egy egyszerű, hatváltozatos orgonája volt. 1879. március 28-án Merza Antal plébános közbenjárására a gyergyószentmiklósi származású Fogarasy Mihály püspök 600 forintot adományozott egy új orgona elkészítésére. Az összeget a Legényegylet 400 forinttal egészítette ki, így Vass József orgona-építőtől megrendelheték az új orgonát, amely 1879. december 10-ére el is készült – elismerésül az orgona-építő 50 forint prémiumot kapott.⁷³⁵ Görög Joachim esperes idejében Vákár István és fiai, László és Lukács nagyobb összeget ajánlottak fel, amelyből 4000 forint értékű, 15 regiszteres orgonát készít-

166. Világosító Szent Gergely szobra a gyergyószentmihályi örmény katolikus templom főoltárán

tettek a budapesti Rieger Ödön és Fiai céggel.⁷³⁶ 1917. október 27-én az új orgona homlokzati sípjait „hadicélna rekvirálták”, ezek pótlására a hívek 1923. október 21-én nagyszabású hangversenyt rendeztek s a befolyt összegből (10 735 lej) új sípokat és redőnyzárát rendeltek, a hangszert pedig „egy marosvásárhelyi műértővel” hangoltatták és tisztították.⁷³⁷

A főoltár

A kőből készült menzára és falazott alapzatra támaszkodó felépítmény mozgalmas, barokk kialakítású (165. kép). Alaprajzát az oltárkép mindkét oldalán két-két oszlop között kiugratott újabb oszlop határozza meg, az oszlopok alatti, tükrökkel díszí-

tett, alul és felül párkányokkal hangsúlyozott talapzat ennek következtében háromszögűen kiemelkedő posztamentumból áll. Az alsó szint íves lezárású széleit virágos-leveles voluták díszítik. Középen áll a hasáb formájú tabernákulum, oszlopokkal keretezett ajtajának bemélyedő fülkéjébe keresztet helyeztek. A rozettákkal tarkított korinthoszi fejezetes oszlopok által uralt második szinten a széleket szimmetrikus elrendezésű, hajladozó leveles ágakból formált, különösen mozgalmas barokk ornamentika díszíti. Középen többszörösen megtört, félkörívesen záródó keretben látjuk a főoltárképet, lezárása benyúlik az oszlopokon nyugvó párkány vonalába. Az oltárkép fölötti szegmensíves párkányon volutás-leveles barokk kartusban a már említett örmény monogramokat találjuk. A csüngő bojt-díszes párkány alatt négyszögű keretbe helyezett virágdíszek sorakoznak. A harmadik szint talán a legszűfoltabb, a széleket a virág- és levéldíszes voluták határozzák meg, egy-egy virágcsokros urna, talapzatra helyezett szobrok, majd a koronázópárkány kiszögellő részeit tartó kariatidák következnek. Középen, az ovális keretbe helyezett oromzati kép két oldalán hajlított barokk ornamentákra helyezett puttófejek láthatóak. Angyalok ülnek a kartus két oldalán csakúgy, mint a koronázópárkányon és az oltárépítmény csúcsán levő tört lunettán. Az architektúrát a sugárzó, felhőkkel körüöllelt Mária-monogram koronázza, alatta áttört barokk díszítményen felhők között ismét puttófejeket találunk. A gazdag szobrászati díszítéssel ellátott oltárt a különféle árnyalatú zöldes-szürkés márványozás még dinamikusabbá teszi.

A főoltárkép jobb oldalán Szent Péter szobrát látjuk. A hosszú sárga ruhás alak tartása viszonylag statikus, két lábbal, mereven áll a kis talapzaton, bal térdé alighogy kidomborodik ruhája alól. Leomló palástját dús redőzetbe rendezte az ismeretlen szobrász, de ennek mozgalmassága is elmarad az érett barokk szokásos megoldásaitól. Az ősz hajú Péter fejét sugárkoszorú övezi, jobb kezében könyvet, míg fölemelt baljában a kulcsokat tartja. Vele átellenben párdarabját, a kissé balra hajló Szent Pál apostolt látjuk. Kinyújtott jobbjaival attribútumát, a kardot tartja, bal kezében pedig Péterhez hasonlóan könyvet látunk. Öltözékét a századfordulón rózsaszínre festették át, zöldessárga, derekán megcsomózott palástja talán mozgalmasabb kiképzésű az előző szoborénál.

A római katolikus egyház főapostolainál szorosabban kötődik a gyergyószentmihályi örményekhez az oltárépítmény két külső szobra, Szent Mihályos ugyanis a város, míg Világosító Szent Gergely az

167. A Szeplőtelen Szűz megkoronázása, a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom főoltárképe

örmények védőszentje. A püspöki ornátusban, fején püspöki süveggel, kezében pásztorbottal ábrázolt, hosszú ősz szakállú Szent Miklós előre néz, mintha észre sem venné az előtte térdelő három lánykát, akiket a legenda szerint pénzadománnyal támogatott (19. színes kép). Az imára kulcsolt kezű, fülbevalós, idősebb térdelő nő, a szemlélővel szembe forduló, 18. századi öltözékben ábrázolt kislány és a mögöttük alig láttatott, földig hajoló ifjú hölgy alakja az oltár nagyobb szobrainál sokkal laposabb, esetlenebb és gyengébb minőségű. A kezek durvák és alig kidolgozottak, a testeket is néhol aránytalanságok jellemzik, így arra következtethetünk, hogy nem a fő szobrokat faragó mester, hanem egyik tanítványának művei lehetnek. Szent Miklós alakja különösen elegáns, kesztyűs kezei finomkodó mozdulattal tartják a pásztorbotot és további attribútumát, a könyvet, rajta három almával. Vele átellenben Világosító Szent Gergelyt látjuk díszes püspöki ornátusban (166. kép). Baljában a drágaköves kettős keresztet tartja, jobbával kis kupából önti a keresztvizet az előtte térdelő Trdat király fejére. Míg az idős, ráncos arcú, hosszú barna hajú és szakállú Világosító Szent Gergely Szent Miklósról, addig Trdat király a Szent Miklós előtt térdelő jobb oldali nőalakra hasonlít, primitív faragása, kidolgozatlan kezei, szögletes mozdulatai egyértelművé teszik, hogy a nőalakokat faragó mester alkotása. Trdat szobra valamivel nagyobb méretű, palástjának vonala is dinamikusabb kiképzésű. Lábánál csíkos, turbánszerű koronája és egy kagyló alakú keresztelömedence látható.

A harmadik szinten jobboldalt Páduai Szent Antal kevésbé sikerült szobrát helyezték el. A ferences ornátusba öltözött szent teste törékeny, dereka karcsú, a hangsúlyos sugarakkal övezett feje azonban nagyméretű és kissé torz is. Jobbjában a meztelen gyermek Jézust, baljában liliomot tart. A Szent Antalnál megfigyelhető deformált vagy túlméretezett fej az oltár több angyalalakjánál is visszatér – legfeljebb az aránytalan testű kariatidáknál. Nepomuki Szent János baloldalt álló szobra már jobb minőségű. Fekete reverendát, térdig érő aranyozott aljú karinget és bundás moztattá visel, fején bíretum, öt csillagból álló dicsfényre kissé lehajlott és jelenleg nyaka körül látható. Jobbjában hosszú szárú keresztet tart, rajta korpusz.

Összességében szemlélve, bár az oltár komplex, dinamikus, érett barokk alkotás, a részletek alaposabb szemügyre vételével a faragványok és a szobrok esetlen megoldásait is rögzítenünk kell. Legfeljebb – mint említettük – az angyalok és a kariatidák aránytalan teste, a fejek a legtöbb esetben

túlméretezettek, a karok túl hosszúak, néhány ornamensnél, mint például a harmadik szint volutáinak rátétdíszeinél, lapos, nem túl minőségi faragásra figyelhetünk fel. A századfordulós „természethű színezés” sokat ront a szobrok és az ornamensek minőségén, a vastag festékréteg és aranyozás ugyanis eltakarja a finomabb részleteket, a rózsaszínes, kékes, sárgás pasztellszínek, a feltűnően kékre festett szemek, a hosszú szempillák és a vérvörös ajkak távol állnak a barokk „világától”.

A főoltárkép két, a barokkban kedvelt ikonográfiai típust egyesít: az Immaculata és a Mária megkoronázása típusokat (167. kép). A Szűz Mária születése témánál komplexebb hittétel Mária szeplőtelen fogantatását hirdeti, vagyis hogy már anyja méhétől fogva mentes volt az eredendő bűntől, s ebben az összefüggésben jól illik a templom Kisboldogasszony titulusához. Az Immaculata típus minden kellékét megtaláljuk a képen: a vörös ruhába öltözött, lendületes kék paláttal és zöld fátyollal megjelenített Szűz Mária földgömbön, holdsarlón és szájában almát tartó kígyón áll. Kezeit imára kulcsolja, feje körül tizenkét csillagból álló széles és hangsúlyos koszorú tűnik fel. Az ikonográfiai típusnak megfelelően a gyermek Jézus nélkül ábrázolták. A kép a barokk kedvelt Mária megkoronázása témájával egészül ki, a szent Szűz alakja fölött a keresztet tartó vörös ruhás Krisztus, az idős szakállas Atya és középen a Szentlélek galambja tűnik fel. A Mária fejére helyezendő díszes koronát az Atyaisten tartja, Jézus csak néhány ujjával érinti, a Szentlélek pedig a belőle áradó fénysugár révén vesz részt az eseményben. A felhőkön zajló jelenetet a mennyei karok jelképeként számos angyalalak egészíti ki, Mária balján két felhőbe kapaszkodó puttó liliomos jorgart tart, jobbján egy imádkozó angyal könyököl a felhőre. Az Atyaisten bal karját szintén két puttó emeli és a kép félköríves záródásában is a képen nagy számban feltűnő szárnyas angyalfejeket látunk. A kép színvilága egészen élénk, Mária és Jézus vörös palástja, az Atyaisten ruházatának és a csillagkoszorú sárgás színeinek a főalak kék palástjának köszönhetően az alapszínnek uralják. Mária arcvonásai kiegyensúlyozottak, finomak, Jézus különösen szelíd alak, az Atya viszont a megsokkott vonásokat viseli. Bár a festőnek sikerült mozgalmassá, ám mégis kiegyensúlyozott barokk kompozíciót felépítenie, a részletekben néhány esetlenség figyelhető meg, ilyenek például Mária túlméretezett keze, Krisztus rövid karja, lapos keze.

Az oromzati kép Mária mennybevitelének témáját dolgozza fel. A feje körül tizenkét csillagból álló koszorúval, fehér és kék ruhában ábrázolt, felhőn

ülő Szűz Máriát angyalok emelik magasba, lába alatt és feje körül szárnyas puttófejek egészítik ki a kompozíciót. A kép jobb alsó részén az üres sír körül csoportosuló apostolokat kavargó, dinamikus elrendezésben látjuk, megrendültségüket széles gestusaik fejezik ki. A kép egészen jó minőségű, Mária alakja finom, a kompozíció mozgalmas, az angyalok és puttók arca egyénített, finom tónusok, fény-árnyék kontraszt és élénk színvilág jellemzi.

A Világosító Szent Gergely-oltár

A Világosító Szent Gergely-oltár architektúrája a főoltár elemeiből építkezik, az oszlopfők, a bojtídszes párkány, a széleken levő áttört, volutás-leveles dinamikus díszítmény teljesen megegyezik a főoltáron látottakkal, mellékoltár lévén azonban keske-

168. Világosító Szent Gergely oltára a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templomban

nyebb, a második és harmadik szint közötti erőteljes párkány itt csupán két oszlopra támaszkodik (168. kép). Az alaptól négyes osztatú párkánnyal elválasztott első szintet az oszlopok alatt ívesen hajlított elemekből állították össze, mindegyik felületét hajladozó levelekből, volutákból és tört vonalakból álló aranyozott, barokk rátétdísz borítja. Ezek között a sík felületből félkörívesen kiemelkedő, tabernákulumot imitáló, felhőkön lebegő kehellyel díszített elem látható, az ajtónak tűnő keret azonban nem nyitható. A két szabadon álló korinthoszi fejezetes, rozettás oszlop között egy szélesebb féloszlop található, ennek ívei a felső és az alsó párkány vonalát is meghatározzák. A féloszlop felső részét áttört leveles rácsból és hajladozó virágokból formált barokk ornemens borítja. A bojtídszes párkány középen félköríves, erre helyezték a szöveggel ellátott, már említett kartust. A keskenyebb harmadik szintet két nagyobb, szélein visszahajló levelekkel díszített és két kisebb halpikkelyes voluta keretezi. Az oromzati képet bojtídszes baldachin alá, kék színű, rojtos aljú függönyre helyezték, amelynek leomló sarkait két repülő angyalka tartja. A középen szegmensíves, kétoldalt, a voluták folytatásában kiugró párkányra felhőket, puttókat, puttófejeket és a féloszlopok fölötti díszítményhez hasonló áttört, aranyozott ornamenst helyeztek. Míg a bal oldali angyalka oldalra fordulva, visszahajtott fejjel térdel, kezét imára kulcsolja, a jobboldali a nézővel szembefordul, karjait kitarja, jobbával az égre mutat. Az oltár csúcsán sugaraktól övezett lángoló szív jelenik meg.

A festmény két oldalán püspöki ruhás szentek szobrai láthatóak, a bal oldali fekete reverendát, csipkés aljú karinget, pluvialét, fején drágakövekkel díszített mitrát és palliumot visel, kezében pásztorbot (169. kép). Ősz szakállú fejét a föld felé fordítja, karjait kitarja, lábainál attribútumként repülő angyalka jelenik meg, meztelen testét csupán egy vállán átvett lepel borítja. A másik szent öltözéke valamivel egyszerűbb, földig érő albát, stólát, pluvialét és mitrát visel, baljában pásztorbot, jobbában kehelyt (170. kép). Alakjukat elterjedt attribútumaik – angyal, kehely, püspöki ornátus – alapján néhány római katolikus szenttel is azonosíthatnánk (pl. Szent Ambrus, Szent Bonaventura), ezek a szentek azonban örmény katolikus kontextusban értelmezhetetlenek, ezért az oltár patrocíniumából következően célszerűbb a kilétükre vonatkozó megoldást az örmény szentek között keresni. Az angyal lehet Grigor Narekaci (Nareki Gergely) attribútuma, akit szelíd természete és misztikus írásai miatt gyakran emlegetnek emberi formában megjelenő angyal-

169–170. Ismeretlen püspökszentek a gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom Világosító Szent Gergely oltárán

ként.⁷³⁸ A kehely a hit jelképeként pedig Nerses Shnorhali (a shnorhali jelentése kegyes, tehetséggel megáldott⁷³⁹) attribútuma is lehet, akit a nap huszonnégy órájának megfelelő részekre osztott, *Hittel vallom* című híres imája miatt hitvallóként is tisztelnek.⁷⁴⁰ Az örmény egyházban gyakran ábrázolják együtt e két szentet,⁷⁴¹ attribútumként általában – irodalmi munkásságukra utalóan – csupán könyvet tartanak. Grigor Narekaci aszketikus, szemlélődő életmódot folytató egyszerű szerzetes volt, így nem indokolt a díszes püspöki ornátusban való ábrázolása. A két szent lehet esetleg Arisztakesz és Vartanesz, Világosító Szent Gergely fiai, ugyanis mindketten az örmény egyház legfelsőbb vezetői, katolikusai voltak, az attribútumok azonban nehezen értelmezhetőek az ő esetükben, így a kérdést nem tudjuk maradéktalanul megválaszolni.

A harmadik szinten jobboldalt Alexandriai Szent Katalin bájos alakját látjuk, fején koronával, gyöngy-

sorral és fülbevalóval, díszes, mozgalmas redőzetű öltözékben. Mellére szorított jobb kezében a vértanúk pálmaágát tartja, míg baljával lefejezésére utaló kardra támaszkodik, mögötte kínszásának eszköze, a kerék látható. A vele átellenben megjelenő sötét szerzetesi öltözékben ábrázolt női szent minden bizonnyal Antiochiai Szent Margit. Az ő palástja is dinamikus vonalú, fölemelt bal kezében elegánsan tartja a pálmaágat, jobb kezét leengedi, ujjainak elrendezése arra utal, hogy valamikor ebben a kezében elterjedt attribútumát, a keresztet tartotta. A függőnyt emelő puttók ezen az oltáron is kissé aránytalan testűek, túl rövid lábakra és főként a bal oldalnál formátlan fejre és arca figyelhetünk fel.

A gyergyószentmiklósi templom északi mellékoltárának Szent Gergely oltárképe különleges helyet foglal el az erdélyi emléanyagban, ugyanis több olyan elem is megjelenik rajta, amelyek más erdélyi Világosító Szent Gergely-képekről hiányoz-

171. Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt (a szent kínszásának jeleneteivel)

172. Világosító Szent Gergely megkereszteli Trdat királyt (a szent kínzásának jeleneteivel), olajkép a mechitaristák bécsi múzeumában

nak (171. kép). A festmény a hagyomány szerint Velencében készült 1752-ben. A kérdést alapos levéltári kutatással kellene tisztázni. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a kép a mechitaristák velencei központjából származik, a bécsi mechitaristák múzeumában ugyanis található egy olyan olajkép, amely a legkisebb részletekig megegyezik a gyergyói oltárképpel, de láthatóan más festő alkotása (172. kép). Az egyezés arra utal, hogy létezett egy olyan metszet, amelyet mindkét festő követett. A gyergyószentmihályi oltárképen ugyanazon jelenetek ugyanolyan sorrendben láthatóak, mint a már ismertetett szamosújvári medalionok képen, sőt a medalionok alakjainak mozdulatai és gesztusai is megegyeznek. A keresztelés-jelenet háttérében az örmény eredetű mítosz legfontosabb elemét, Noé Ararát hegyen megfeneklett bárkáját láthatjuk, alatta Szent Gergely egy barlangba visszavonulva imádkozik, majd egy kissé távolabb egy angyal tűnik fel, aki a legenda szerint az ecsimiazdini katedrális helyét mutatta meg Szent Gergelynek. Az örmény katolikus főszékesegyháza, az ecsimadzini katedrális a kép bal

oldalán tűnik fel, fölötte Hripszimének és szűztársainak kivégzését láthatjuk. A festmény háttérének felső regiszterében Szent Gergely az Eufrátesz folyóban kereszteli meg az örményeket, fölöttük a keresztelést ellátott fénylő vörös oszlop tűnik fel.

A narratív kerettel övezett típus sajátossága a szöveghez kötöttség. A kép megértéséhez elengedhetetlen a szent legendájának ismerete, a kis jelenetek „az emlékezet mankói” csupán.⁷⁴² A gyergyószentmihályi oltárkép nyilvánvalóvá teszi a kép és a szöveg szoros kötődését, hiszen a medalionok alatt a legenda egyes mozzanatait magyarázó örmény nyelvű szöveg található, a medalion felső részén pedig egy-egy mondatban latinul foglalták össze a jelenet lényegét.

Az oltár oromzati képe Keresztelő Szent Jánost jeleníti meg. János alakja, mint utaltunk rá, egészen korán, már a 4. században összekapcsolódott Világosító Szent Gergely kultuszával, nemcsak annak köszönhetően, hogy az örmények térítő apostola volt az, aki Jézus előfutárának ereklyéit megszerezte és aki kultuszát elterjesztette, hanem mert Agathangelosz óta Világosító Szent Gergelyre az örmény egyház második Keresztelő Szent Jánosként is tekint. Az örmény népet megkeresztelő Szent Gergely képe fölé ezért nem véletlenül helyezték el a Krisztus megkeresztelését ábrázoló oromzati képet. A festő mesteri módon ellensúlyozta a kis méreteket, a szereplőket ugyanis egészen az előtérbe hozta, így távolról is jól láthatóak. A környezetet alig érzékelteti, az előtérben egy nagy követ látunk, amelyre Krisztus térdel, ez előtt pedig a folyó hullámai tűnnek fel. Jobboldalt az előtérben Keresztelő János attribútumaként egy térdelő fehér bárány látható. Krisztus fél lábával a folyóba lép, kezeit összekulcsolva testét alázatosan meghajtja. Ágyékkötőt és vállára boruló sötétkék palástot visel, izmai különösen kidolgozottak és feltűnően hasonlítanak a Szent István-oltár követ hajító alakjainak izmos testére. Keresztelő Jánost félprofilban, a parton állva ábrázolta a festő, szőrruháját hajladozó élénkzöld palást egészíti ki. Bal karjában a mondatzalagos keresztet tartja, jobbájjal egy kagylóból önt keresztvizet Krisztus fejére. A kompozíciót a Megváltó mögött két imádkozó angyal, az égen a sárgás felhők közül előtűnő Atyaisten félalakja és a bibliai leírás szerint a kereszteléskor megjelenő Szentlélek-galamb egészíti ki.

Szent István vértanú oltára

A Szent István-oltár felépítménye (173. kép) tökéletesen megegyezik a Világosító Szent Gergely oltá-

173. A gyergyószentmiklói örmény katolikus templom Szent István vértanú oltára

réval, az oszlopok között azonban Szent Bertalan és Tádé, a felső szinten az oromzati kép két oldalán pedig Szent Anna és Joachim szobrát helyezték el. A római katolikus egyházban Tádé apostolt legtöbbször Simon apostollal ábrázolják, az örmények azonban a hagyomány alapján másik térítő apostollal, Bertalannal együtt jelenítik meg. A kontrasztban álló Szent Tádé földig érő tunikájára karjairól lazán leomló palást borul, hosszú, barna hajjal és szakállal keretezett fejét kissé oldalra fordítja, sugárkoszorúja a templom többi szobrához hasonlóan hangsúlyos és nagy. Nyakában láncon egy medallion függ Krisztus mellképével, amely az apostol legendájának az örmények számára legfontosabb passzusára utal, mely szerint Krisztus saját arcképet Tádé apostol révén küldte el Ábgár edesszai királynak. Baljában másik attribútumát, a botot tartja, a csomós felületű, buzogányszerű tárgy vértanúsá-

gának eszköze is, hisz legendája szerint a szentet egy bottal verték agyon. Vele átellenben ősz hajú és szakállú idősebb alakként Bertalan apostol jelenik meg (174. kép). Bertalan szintén hosszú tunikában és barokkosan megmozgatott palástban látható, jobb lábát kissé behajlítja, jobb kezével alig érinti egyik attribútumát, a könyvet, másik attribútuma az elevenen való megnyűzására utaló kés fölemelt bal kezében található. A két apostolt amellet, hogy az örmény egyház alapítóiként tisztelik, a gyergyószentmiklói bőrfeldolgozással és állatkereskedelemmel foglalkozó örményeknek egy másik szinten is fontosak lehettek, Bertalan ugyanis a bőrrel foglalkozó mesterségek, Tádé pedig a tímárok védőszentje is.⁷⁴³

A felső szint jobb oldalán Szent Anna szobra áll. Az idős, ráncos arcú női szent fejéről hosszú palást omlik földig érő kék ruhájára, kezében nyitott könyvet tart, amelynek felirata (Petitiones nostras

174. Bertalan apostol szobra a gyergyószentmiklói örmény katolikus templom Szent István vértanú oltárán

175. Szent István megkövezése (részlet)

Dominus, Praevenit) a hívekért való közbenjárására utal, túlméretezett bal kezével a felírra mutat. Anna viszonylag statikus alakjával szemben a botot tartó Joachim mozgalmassabb beállítású, nemcsak annak köszönhetően, hogy jobb kezével mutató mozdulatot tesz, hanem mert kontraposztban áll, s palástjának redői is dinamikusabb elrendezésűek. Arca, kopasz feje, a tarkóján kiálló hajtincsek és két csomóba rendezett jellegzetes szakállá feltűnően hasonlít Szent Bertalan és a főoltár Szent Péterének fejéhez.

A központi oltárképen Szent István megkövezését látjuk (11. színes kép). A kép főszereplője, István közepén, balra fordulva látható. A fél térdre ereszkedett alak hosszú, aranyozott aljú vörös ruhát visel, amelyet néhány bojt tesz díszesebbé, bal karján manipulus csüng. Hosszú, törékeny ujjú kezeit szétárja. Arcát profilból látjuk, sugárkoszorúval kiemelt fején ritkás haj, szelíden és megadóan egyik gyilkosának szemébe néz. Alakját keretbe foglalja a két különösen izmos, követ hajító alak (175. kép). A bal oldali rongyos aljú, rövid szárú nadrágot visel, kimunkált izomzatú jobb lába kilátszik alóla, meztelen felsőtestére égővörös, dinamikus redőzetű palást csavarodik. Hosszú, rendezetlen barna haja és bajusza van, arcán nem tükröződik különösebb kegyetlenség, inkább mintha minden erejével a kő elhajítására koncentrálna. A vele szemben álló alak

ugyanolyan rongyos nadrágot visel, felsőtestét azonban kék színű ruha borítja, karjai és lábai izmosak. Ő jobb kezét emeli magasra, baljával a ruhájában összegyűjtött köveket tartja. Fején turbánszerű fejfedőt látunk. E három fő alakot világos és egyszerű kompozícióba rendezte a festő, a mozgalmasság elérése céljából és a bonyolultabbá tétel érdekében néhány mellékalakkal egészíti ki a kompozíciót. István mögött közvetlenül egy másik férfialak hajol le, hogy a földön szanaszét heverő kövek közül begyűjtsön néhányat, s majd ő is a szent diakónusra hajítsa, a háttér jobb oldalán gondolkodó, sárga ruhás idős alakban pedig Saulra ismerhetünk. A későbbi Pál apostol merengve a földet nézi, a festő – más ábrázolásaitól eltérően – nem ifjú, hanem ősz hajú és szakállú idős alakként ábrázolta. A háttér bal oldalán lóháton közeledő katona tűnik fel, csak lovának fejét, egy vörös zászlót és az alak sisakos fejét látjuk, testének többi része kilóg a képből. Az ő kompozíciós ellenpárja a jobb oldal háttérében valamilyen épület sarkára vagy magas posztamensre helyezett szobor, amellyel a festő a történet színlését, Jeruzsálemet igyekezett érzékeltetni. A háttér utolsó szintje a városfal, mögötte feltűnő néhány házzal és a körablakos, kör alakú bástyával. Az égen, mennyei dicsőségben felhőkön ülve a teljes Szentháromság látható, a földre vetülő fénysugarak a középre helyezett Szentlélek-galamb fölül indul

nak. A két szféra közötti összeköttetést egy pálma-ágat és babérkoszorút tartó, a föld felé igyekvő puttó valósítja meg. A kép színvilágát az alapszínek gyengébb és erősebb árnyalatai határozzák meg, a szűrkes háttérből Saul alakja sárgás, Szent István pedig vörös öltözékével tűnik ki, a széleken levő, követ tartó szereplők pedig különösen élénk vörös és kék ruházata képez erőteljesebb kontrasztot.

Az oromzati kép kreatív ikonográfiai típusba illeszkedik, amelyet a németalföldi grafikus család egyik tagja, Antonius Wierix dolgozott ki, s Hieronimus Wierix publikálta több alkalommal is az 1610-es években.⁷⁴⁴ A Trinitas Celestis és Trinitas Terrestris – vagyis az égi és a földi Szentháromság – típusa Wierix metszete nyomán Magyarországon is kedvelté vált, főként annak köszönhetően, hogy a Pázmány prédikációit összefoglaló, 1695-ben Nagyszombatban megjelent kötet címlapelőzékképe a németalföldi mester metszetét dolgozza át.⁷⁴⁵ Ezen a címlapelőzéken Szelepcsényi György esztergomi érsek az égi és földi háromság témáját a Patrona Hungariae, Szent István és Szent Adalbert szobrával díszített architektonikus keretbe foglalta.⁷⁴⁶ Valószínűleg Szelepcsényi metszetét követik a magyarországi oltárképek, így az abai Szentháromság-plébániatemplom⁷⁴⁷ és a csemeszekopácsi templom főoltárának képe is. Az ábrázolás népszerűségét tükrözi, hogy több ötvöstárgyra is rákerült, ilyen például a selmecbányai Szent Katalin-templom monstranciája vagy a győri Szent Ignác-templom szentségmutatója.⁷⁴⁸

Az Egyiptomból hazatérő szent családot a földi dimenzióban látjuk, Mária a kép jobb oldalán vörös ruhában, kék palástban tűnik fel, jobbájjal Jézus karját fogja, míg baljával az égre mutat. József baloldalt barna ruhában és különösen mozgalmassá, sárgás palástban látható, mozdulatai szimmetriában állnak a Máriáéval, minthogy ő is a kis Jézus karját fogja, fölemelt jobb kezében liliumot tart. A barna ruhás gyermek földi szülei között halad, karjait kitérve, jobbát kissé fölemelve. A festő mindhárom szereplőnek hangsúlyos, élénk dicsfényt festett, lépő mozdulatuk révén alakjuk dinamikus, a mozgás iránya jól érzékelhető. A „földi háromságot” magaslaton, köves talajon látjuk, a háttérben Mária mögött egy alacsonyabban fekvő város épületei, balra egy fal és egy pálmafa látható. Az égen felhők között az idős, ősz szakállú Atyaisten ül a földgömbre támaszkodva, baljában jogar, jobbát fölemeli. Fölötte a Szentlélek galambja egészíti ki a kompozíciót. Az égen két csoportba rendezve három-három szárnyas angyalfej tűnik fel. A kép értelmét a vízszintes és függőleges síkok találkozása

adja, a földi háromság vízszintesen, a mennyei háromság pedig függőleges irányban bontakozik ki. A két sík Krisztus alakjánál kereszteződik, hisz ő megtestesülése révén mindkét dimenzió részese lett.

A festő a legfontosabb elemekben ragaszkodott az előképül választott metszethez. Mária kissé lehajtott és Krisztus földi anyja felé döntött fejtartását megőrzi, úgyszintén József kezében a liliumot, Mária égre mutató mozdulata azonban a festő saját ideája, amellyel mesteri módon még inkább kiemelte a mennyei háromságra való utalást. Wierix – és az ő nyomán Szelepcsényi is – az Atyaistent csak félalakban ábrázolta, a Szentlélek pedig az Atya és Krisztus között helyezkedik el. A gyergyószentmiklósi kép festője valószínűleg az oromzati kép kis méretei miatt változtatott ezen a kompozíción, a Szentlélek az ő képén egészen hangsúlytalanná válik, s megszűnik az Atya és Fiú közötti közvetítő szeretet kifejezője lenni.

Az egykori Szent Kajetán-, ma Lourdes-i Szűz Mária-oltár

Szent Kajetán oltára (176. kép) valamivel szélesebb felépítménnyel rendelkezik, mint a mellékol-tárok. A falazott alapzatra és a kőmenzára a mellékol-tárokhoz hasonló barokk rátétdísszel ellátott, íves kialakítású, posztamensszerű elemek támaszkodnak, amelyek a két korinthuszi fejezetes oszlopot és a széleken kiugró párkányokon elhelyezett angyal-szobrokat tartják. Az oszlopok között egy-egy pilaszter látható szintén korinthuszi fejezettel, ezüstszerű felületüket aranyozott virág- és levél-ornamentika díszíti. Az oszlopok fölötti akantsz-leveles párkány erőteljesebben kiugrik a két szint között. A mozgalmassá kialakítású párkányon a főoltárról és a mellékol-tárokról már ismert csüngő bojt-díszek futnak végig. Az oltárépítmény átalakításakor a két szintet elválasztó párkányt eltávolíthatták, a koronás leveles, barokk kartus szövegét pedig átfestették arra a mondatra, amelyet a lourdes-i jelenés során a Szűzanya nyilatkozott ki Bernadette-nak: „ÉN VAGYOK A SZEPLŐTELEN FOGANTATÁS”.

Az oltár felső szintje széles, oldalai íves kialakításúak, a széleken levő leveles díszítésű volutákra egy-egy szent szobrát helyezték. Középen, hullámos ívű keretben felhők és angyalfejek között a sugárzó istenszem tűnik fel. Az oltárt kagylómotívum és oldalra hajló pálmaágak zárják. Ezen a szinten több különleges megoldást is megfigyelhetünk, ilyen például a felső rész pikkelyes borítása, az alat-

176. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom egykori Szent Kajetán-, ma Lourdes-i Szűz Mária-oltára

ta rácsos alapra helyezett virágok és a kagylóba helyezett puttófejek a koronázópárkány alján. A lourdes-i szobor két oldalán térdelő angyalok szárnya szélesen kiterjesztett, a jobb oldali, mozgalmas lepelben ábrázolt angyalalak kezeit szívére helyezi, a bal oldali jobbával lefelé mutat. A második szint szélén elhelyezett papi ruhás férfiszobrot és a szerzetesi ruhában ábrázolt női szentet attribútum hiányában nehéz azonosítani, az azonban megállapítható, hogy a főoltár Trdat királyát és a Szent Miklós előtt térdelő nőalakokat faragó, kevésbé tehetséges szobrász alkotásai. Erre utalnak a lapos testek, a tömörszerű, kevésbé kidolgozott kezek és a férfiszent jellegzetes fülei is.

A derekán kék övvel átkötött, hosszú fehér ruhában, fehér palástban és fején fátyollal ábrázolt lourdes-i Boldogasszony szobrát a jelenések helyére utaló, barlangszerű építménybe helyezték, kezeit imára kulcsolja, karjáról rózsafüzér csüng, feje kö-

rül csillagokból formált dicsfényt látunk. A 19. század utolsó évtizedétől Székelyföld több templomá-
nak alakítottak át oltárokat a különösen kedvelt
kegyszobor tiszteletére. Barlangot imitáló háttér
előtt látjuk például Gyergyószárhegy, Atyha, Alsó-
borszék templomaiban,⁷⁴⁹ de megjelenik a szépvízi
örmény katolikus templom mellékoltárán is.

Más berendezési tárgyak

A szószerk stílusában jól illeszkedik a mozgalmas, érett barokk főoltár és mellékoltárok közé, számos olyan díszítőelemet találunk rajta, amelyek az előbbieken is megjelennek, a szobrok pedig láthatóan ugyanannak a tehetségesebb mesternek a művei, aki a főoltár és a mellékoltárok legtöbb szobrát faragta (177. kép). A félköríves szószerkossal testét a széleken és középen egy-egy aranyozott voluta mozgatja meg, amelyneknek felületét a Szent Kajetán-oltárról már ismert, összefűzött levelekből álló domborműves díszítés borítja. A voluták alatt és fölött a kosarat záró párkányok kiemelkednek, s úgyszintén az evangélistaszobrok közötti, rézsütös, alul akantuszlevéllel, oldalain levélornamentikával díszített tagolóelemek fölött és alatt. A kosár alját kagylószerű kiképzésű, lapított félgömb zárja, alján kitért karú, nagyméretű, repülő angyal látható, ruhájának vonalát mintha szél mozgatná, szárnyai és arca a Szent Kajetán-oltár angyalaihoz hasonló. A kosár felületét tagoló voluták alatt egy-egy szárnyas angyalfej, a háromszögűen kiemelkedő függőleges párkány alatt pedig egy-egy szépen megmunkált akantuszlevél tűnik fel.

A szószerktest oldalaira a négy evangélista szobrát helyezték, a szentély felől nézve először János, majd Lukács, Márk és Máté következik. Mindegyiket ülve látjuk, térdükön az evangéliumra utaló könyvvel, mellettük szimbólumaik tűnnek fel, Jánosnak az inkább galambra emlékeztető szürke sas, Lukácsnak a tehénszerű bika, Márknak az emberarcú oroszlán, Máténak az álló, lábán hosszú szárú sarut viselő, kisméretű angyal, aki karjaival az ülő evangélistára mutat. Az angyal durva faragású, nagyméretű kezei, az oroszlán kissé szokatlan arca: emberi orra és csonka fülei és a sas galamszerű teste arra utal, hogy a főoltár és a mellékoltárok egyes szobrainál közreműködő segéd alkotásai. Az evangélistaszobrok azonban már sokkal jobb minőségűek, János kivételével, aki fiatal, lányos arcú ifjú, mindegyik szakállas idősebb alak, kezüket kitérve tartják, az író toll mindegyikük kezéből hiányzik, ruhájuk, leomló palástjuk viszonylag mozgalmas kiképzésű. A szakállas arcok a főoltár Szent Péteré-

hez, a Világosító Szent Gergely-oltár jobb oldali püspökfigurájához, a Szent István-oltár Joachimjához és Szent Bertalanéhoz hasonlóak, a hosszú, a száját keretbe foglaló bajusz és a két csomóba rendezett szakáll egészen jellegzetes megoldása az ismeretlen mesternek. Feltűnik az is, hogy a templom több szobrához hasonlóan a fejek kissé túlméretezettek, Márk feje a túl széles homlok miatt kissé torzzá is válik.

A szószék hátlapját virágfüzérrel díszített lizénák foglalják keretbe, kétoldalt virágokkal ellátott rácsból és hajladozó volutás levelekből álló áttört barokk „szárnyakat” csatlakoztattak. Az ajtó fölött középen barokk kartusba foglalva a Jó pásztor festett képét látjuk. Krisztus félalakját vörös ruhában, kék palástban ábrázolta a festő, nyakában bárányt tart, kezével annak lábait fogja. A hangvető alján sugárkoszorúban a Szentlélek-galamb tűnik fel, kis körökből álló szabályos felhőbodrokkal és szárnyas puttófejekkel övezve. A hangvető alsó párkánya mozgalmas kialakítású, íves és egyenes vonalak váltakozása jellemzi, erről indul a négy nagyméretű, leveles díszítésű voluta, amelyek egy hengerszerű tartóelemben érnek össze. A voluták közé áttört, aranyozott barokk díszítőelemeket helyeztek. A szószék csúcán a szárnyas ördögre taposó Szent Mihály arkangyal tűnik fel (20. színes kép). A sátáni figura hosszú fülekkel, szarvakkal és lecsüngő mellbimbókkal rendelkezik, ráncos arcán ijedtség tükröződik, jobb kezét tarkójára helyezi, nyitott szájában fogai is látszanak. Szent Mihályt lovagi öltözékben látjuk: páncélban, fehér és vörös tollas sisakban, baljában IHS monogramos pajzsot, míg fölemelt jobbáiban lángpallóst tart. Bal lábával egy felhőn áll, jobb lábával az ördögre tapos.

A neobarokk orgonaszekrény három félköríves traktusból áll, a széleken és az osztófelületen stilizált korinthoszi fejezetes, finom megmunkálású virágfüzérrel díszített pilaszterek jelennek meg. A két középső pilaszter fölött egy-egy újabb volutás barokkos díszítmény látható, a félkörívek záróként oldalt egyszerűbb, középen hangsúlyosabb volutásleveles díszítményt kaptak. Az íves kialakítású, mozgalmas párkány szélein egy-egy lángoló urna emelkedik. A sípok alatti középső mezőben a megrendelőkre vonatkozó felirat tűnik fel: „Isten nagyobb dicsőségére 1901. évben készített ezen orgona költségeihez legbuzgóbb áldozatkészségükkel járultak Idősb Vákár István és fiai László nejével és Lukács.”

A templomban álló padsorok a díszítmények alapján a 19. század végére, a 20. század elejére datálhatóak. Oldallapjaikat barokkos kiképzés jellem-

177. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom szószéke

zi, volutában végződő íves karfakkal, a hajladozó leveles ornamenszerek azonban sokkal inkább a szecesszió világát idézik, mint a barokkét. A padok hátlapján tükrös keretben stilizált, jellegzetesen örmény díszítőmotívumokat találunk, amelyek leginkább a kéziratok és nyomtatványok szeldíszjeihez hasonlítanak. A szimmetrikus ornamenszerek az oldalain két csigavonal közül kitörő, lángszerű levelekből áll. A hátlap közepén hosszúkás, elkeskenyedő vázába helyezett leveleket látunk.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

ROMÁN ÁLLAMI LEVÉLTÁR, KOLOZS
MEGYEI IGAZGATÓSÁG, KOLOZSVÁR
(DIRECȚIA JUDEȚEANĂ CLUJ A ARHIVELOR
NAȚIONALE) (RÁL KMI)

PRIMĂRIA ORAȘULUI GHERLA (9–10)

Fractura pro Anno 1799 et 1800 et 1801 (I/18)

Fractura pro Anno 1802, 1803, 1804 et 1805 (I/19)

[PROTOCOLLUM 1799] *Protocollum Magistratuale de Anno 1799* (II/110)

[PROTOCOLLUM 1800] *Protocollum Magistratuale de Anno 1800* (II/111)

[PROTOCOLLUM 1802] *Protocollum Magistratuale pro Anno 1802* (II/113)

[PROTOCOLLUM 1804] *Protocollum Magistratuale pro Anno 1804* (II/114)

[PROTOCOLLUM 1828] *Protocollum Magistratuale pro Anno 1828* (I/27)

COLECȚIA DE DOCUMENTE ALE MUZEULUI
ARMENESC DIN GHERLA

A szamosújvári Salamon-templom alapítólevele, 1729
(Nr. 2.)

GYULAFEHÉRVÁRI ÉRSEKI ÉS
FŐKÁPTALANI LEVÉLTÁR (GYÉFL)

CANONICA VISITATIONES

SZAMOSÚJVÁR

[CANONICA VISITATIO, ARMENOPOLIS, 1777] *Canonica Visitatio Ecclesiae Armenopolitanae Anno 1777 Die 31 Mensis Julii*. (4. doboz, 9. kötet)

[CANONICA VISITATIO, ARMENOPOLIS, 1781] *Puncta Visitationis Canonicae Excellentissimi, Illustrissimi, et Reverendissimi (...) Ignatii Batthyán (...) Anno Dni 1781 in Oppido Privilegiato Armenopolitano institutae*. (10. doboz, 12. kötet)

[CANONICA VISITATIO, SZAMOSÚJVÁR, 1804] *Ad Questiones Occasione Canonicae Visitationis Episcopalis Anno Domini 1804 in Parochia Szamosujvariensi...* (12. doboz, 22. kötet)

[CANONICA VISITATIO, SZAMOSÚJVÁR, 1836] *Decretum Visitationis Parochiae Szamosujoar Armeni Ritus de Anno 1836*. (32. doboz, kötés nélkül)

ERZSÉBETVÁROS

[CANONICA VISITATIO, ELISABETHOPOLIS, 1743] *Responsa ad Puncta Visitationis Excellentissimi Illustrissimi D. Dni L.B. Franciscii Xaverii e Baronibus Klobusiczki (...) Anno 1743*. (2. doboz, 5. kötet)

[CANONICA VISITATIO, ELISABETHOPOLIS, 1766] *Puncta Visitationis Episcopalis, 1766* (5. doboz, 11. kötet)

[CANONICA VISITATIO, ELISABETHOPOLIS, 1781, GYÉFL] *Puncta Interrogatoria ab Excellentissimo, Illustrissimo ac Reverendissimo (...) Ignatio de Batthyán (...) Anno 1781, Elisabethopolis* (10. doboz, 12. kötet)

[CANONICA VISITATIO, ELISABETHOPOLIS, 1806] *Visitatio Elisabethopoli in Parochia Armenica parata diebus 14 et 15 Augusti 1806* (13. doboz, 24. kötet)

GYERGYÓSZENTMIKLÓS

[CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1776] *Canonica Visitatio Ecclesiae Armenorum Gyó. Sz. Miklós Anno 1776 die 27 Mensis Augusti...* (7. doboz, 14 kötet)

[CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1786] *In Sacra Episcopali Visita Anno 1786 die 6 Mensis Junii apud Armenos Gyergyó Sz. Miklosiensis...* (10. doboz, 18. kötet)

[CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1830] *Decretum Parochiae Gyergyó Szent Miklosiensis, Ritus Armeni, 1830* (21. doboz, kötés nélkül)

SZÉPVÍZ

[CANONICA VISITATIO, CSÍKSZÉPVÍZ, 1768] *Canonica Visitatio Ecclesiae Csík Szépvíz, 1768*. (6. doboz, 13. kötet)

[CANONICA VISITATIO, CSÍKSZÉPVÍZ, 1776] *Canonica Visitatio Ecclesiae Armenae Csík Szépviziensis Anno 1776*. (7. doboz, 14. kötet)

[CANONICA VISITATIO, CSÍKSZÉPVÍZ, 1866] *Descriptio Status Ecclesiae et Parochiae Csikszepviziensis, 1866*. (38. doboz, kötés nélkül)

SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY KATOLIKUS
GYÚJTÓLEVÉLTÁR (SZÖKGyL)

339. A SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY
KATOLIKUS PLÉBÁNIA IRATAI

339/a. ANYAKÖNYVEK

2. doboz:

Matricula Baptisatorum, Liber II. 1742–1799.

Matricula Copulatorum, 1742–1786.

339/b. PLÉBÁNIAI IRATOK

2. doboz:

Csűrös Antal és Csűrös József levele a Szamosújvári Városi Tanácshoz, 1818. április 23.

4. doboz:

[JEGYZŐKÖNYV 1842] *1842-ben Juliusnak 5ik Napján a Szamosujvári Örmény Szertartásu Megye Gyűlésről vitt Jegyzőkönyv.*

Gajzágó Kristóf levele a „Tekintetes Comissio”-hoz, 1842. május 20.

Jakabffy Gergely levele a Szamosújvári Városi Tanácsnak, 1842. augusztus 25.

45. doboz:

Pályázat, 1930.

339/e. GAZDASÁGI IRATOK

8. doboz:

[INVENTARIUM 1779] *Inventarium Ecclesiae Armenopolitane Honoribus B. M. V. Annunciatae dicatae factum Anno 1779 6 Julii.*

[LELTÁR 1898] *Leltár, mely felvételtezt a Szamosújvári ugynevezett Salamon templom ingóságairól 1898 Március 22-én*

Leltár a Szamosújvár sz. k. városi örmény kath. főegyház ingo és ingatlan vagyonáról, mely felvételtezt 1877 decz 11 és 12-ik s 14. 878 Jun.

339/h. TEMATIKUSAN RENDEZETT IRATOK

11. doboz (A Salamon-templom felújításával kapcsolatos iratok):

[INVENTARIUM 1865] *Inventarium Omnium Rerum Mobilium, Immobiliuum ad Ecclesiam Annunciatae Virginis Mariae armeni ritus Szamosújváriensem, 4 Maji 1865.*

Szerződés Papolczy Lajos építész és Lukácsi Kristóf között. Szamosújvár, 1871. szeptember 12.

A Simai család tulajdonához tartozó ugy nevezett Salamon Templom tornyának feljebb emelésére... Szamosújvár, 1872. augusztus 6.

Moldován László kőműves nyugtája, Szamosújvár, 1898. december 30.

Számla a Salamon templom pléhfedelének lefestéséről. Szamosújvár, 1902. augusztus 6.

Likstein József nyugtája, Szamosújvár, 1898. március 30.

Altenbuchner Henrik nyugtája, Szamosújvár, 1898. május 21.

Altenbuchner Henrik nyugtája, Szamosújvár, 1898. június 14.

Altenbuchner Henrik nyugtája, Szamosújvár, 1898. június 17.

Likstein József nyugtája, Szamosújvár, 1898. július 8.

Likstein József nyugtája, Szamosújvár, 1898. június 22.

Altenbuchner Henrik nyugtája, Szamosújvár, 1899. szeptember 8.

Gyorsírúfuvarlevél. Kiállított 1899. X. 25.

339/i. SZEMÉLYI HAGYATÉKOK

III. Bárány Lukács, 2. doboz

Szirmai Antal és Altenbuchner Henrik levele Bárány Lukács esperesnek 1897. július 18.

339/o. TERVTÁR

A szamosújvári örmény nagytemplom baldachinos főoltárának terve, 19. század eleje

85. AZ ERZSÉBETVÁROSI FŐESPERESSÉG IRATAI

1. doboz:

Protocollum rerum per me utpote V: Archidiaconum gestarum, et ordinarum a die emanationis..., 1809–1814.

88. AZ ERZSÉBETVÁROSI ÖRMÉNY KATOLIKUS PLÉBÁNIA IRATAI

88/b. PLÉBÁNIAI IRATOK

1. doboz:

[CANONICA VISITATIO, ELISABETHOPOLIS, 1740] *Visitatio Reverendissimi Domini Dni Joannis Kastal... Anno 1740 die 23-a Mensis Junii*

[VISITATIO ARCHIDIACONALIS, GYERGYÓ-SZENTMIKLÓS, 1768] *Visitatio Archidiaconalis Ecclesiae Gyergyó Sz Miklosiensis, 1768.*

2. doboz (Mechitaristákkal kapcsolatos iratok)

„Az melj Punctumok diffikultásokban forganak azoknak magyarázattja van e szerint”. Datálatlan.

Akoncz Kövér István levele Kábdebó János alesperesnek, 1810. november 19.

7. doboz:

[CSÜRÖS CONTRACTUS] *Csürös pictor contractusa, Erzsébeth Városában Április 12-kén 1831-ik Esztendőben.*

Szerződés Florea Pavel festő és az Erzsébetvárosi Egyházmegye között, 1827. szeptember.

Iberschlag az Orgona Aranyozásról. Simay Antal festővel, 1831. október 17.

[CSÜRÖS JÓZSEF LEVÉL] Csurös József levele Kábdebó János esperesnek, 1831. október 24.

16. doboz:

Mártonfi Antal plébános levele Fogarasy Mihály püspöknek, 1868. április 11.

Az erzsébetvárosi egyháztanács levele Fogarasy Mihály püspöknek, datálatlan.

Jegyzőkönyv a Ft. Esperes plébános elnöklete alatt 1867-ik évi Május 7-én tartott egyház-megyei gyűlésről.

Ráduly János általános püspöki helyettes levele Mártonfi Antal plébánosnak, 1867. július 20.

Egyházmegyei Gyűlés, 1868. február 26.

Oltárszentelési engedély, 1868. április 16.

88/f. GAZDASÁGI IRATOK

1. doboz:

[LELTÁR 1917] *Leltár Mely felvételtezt 1917. évi December hó 10 ik napján az erzsébetvárosi róm. kath. örm. szert. egyház ingatlan és ingó vagyonáról.*

88/g. TEMATIKUSAN RENDEZETT KÖTETEK

1. doboz:

[HISTORIA DOMUS, ERZSÉBETVÁROS] *Protocollum de Novae Ecclesiae Honoribus Diva Elisabethae Dicata Fabrica, Aliisque ad eam Ecclesiam Spectantibus Oppidi Armenorum Elisabethopoleos Canonica Visitatio, Elisabethopolis, 1781*

[DESCRIPTIO 1823] Joannes Kabdebo, *Descriptio Parochiae Elisabethopolitanae, 1823, kézirat.*

2. doboz

Congregatio Parochialis die 5-a September 1833, Elisabethopolis.

612. A GYERGYÓSZENTMIKLÓSI ÖRMÉNY KATOLIKUS PLÉBÁNIA IRATAI

612/b. PLÉBÁNIAI IRATOK

5. doboz:

Jegyzőkönyv Mely felvételtezt Gyergyó Szent Miklóson 1897. év szeptember hó 29-én az Örmény szertartású Egyházmegye tanácsának üléséből.

Görög Joachim levele Majláth Gusztáv Károly püspöknek, 1897. október 20

Az örmény szertartású Egyháztanács levele Gyergyó-szentmiklós Tekintetes Képviselőtestületének, 1899. február hó 15-én.

Fábián Sándor püspök helyettes levele Görög Joachim szentszéki ülnök, örm. szert. Plébánosnak, 1899. május 30.

Szerződés Schuller Sámuel bádogosmesterrel, 1899. július 31.

Schuller Samu nyugtája, 1899. november 3.

Pál János nyugtája, 1899. október 31.
Kimutatás I., Az örm. szert. temető-kerítés és belső berendezés költségeiről. SzÖKGYL, 612/b, 5. d.
612/d. TEMATIKUSAN RENDEZETT KÖTETEK
1. doboz:
[HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS]
Historia Domus töredék (1929–1935)
612/k. FÉNYKÉPTÁR
A szamosújvári örmény katolikus templom fotóalbuma, 1920-as évek.

584. A SZÉPVÍZI ÖRMÉNY KATOLIKUS
PLÉBÁNIA IRATAI
584/b. PLÉBÁNIAI IRATOK
1. doboz:

Kovács Miklós püspök levele Fejér István szépvízi kereskedőnek, 1845. május 9.
A toronyjavítást megörökítő irat, 1856. december 6.
[PÉNZTÁRI NAPLÓ] *Pénztári Napló és Szt. Mise alapítványok könyve*, 1856.
2. doboz:
Bittenbinder József oltárépítő levele a szépvízi egyháznak, 1926. április 19.
1925–26 év. Elszámolás a templom renoválással kapcsolatos bevételekről és kiadásokról.
584/d. TEMATIKUSAN RENDEZETT KÖTETEK
3. doboz:
[HISTORIA DOMUS, SZÉPVÍZ] *Historia domus parochialis incipiente ab anno 1860.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [ADALIAN 2002] ADALIAN, Rouben Paul, *Historical dictionary of Armenia*, Maryland and Oxford, The Scarecrow Press, 2002.
- [AGGHÁZY 1959] AGGHÁZY Mária, *A barokk szobrászat Magyarországon*, II, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
- [ALEXOPOULOS 2006] ALEXOPOULOS, Stefanos, *The Influence of Iconoclasm on Liturgy: A Case Study = Workshop Traditions in Armenia and the Neighboring Christian East: an International Symposium in Honor of the 40th Anniversary of St. Nersess Armenian Seminary*, ed. Roberta R. ERVINE, New York, St. Vladimir's Seminary Press, 2006, 127–137.
- Altenbuchner Henrik templomfestő és templomdíszítő műintézet, Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1898.
- [ARMENIA 1893] „Armenia” szerkesztősége, *Legrégibb örmény templomunk érdekében!*, Armenia, 1893, 216–217. *A szamosújvári Salamon-templom*, Armenia, 1901, 253–254.
- [ÁVEDIK 1890] ÁVEDIK Lukács, *A velencei Sz. Lázár sziget, vagyis: a mechtarista szerzet ismertetése*, Erzsébetváros, 1890.
- [ÁVEDIK 1891] ÁVEDIK Lukács, *Koszorú az erzsébetvárosi örmény kath. nagytemplom fölszentelésének száz éves jubileumára*, Armenia, 1891, 169–174.
- [ÁVEDIK 1896] ÁVEDIK Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosújvár, Aurora, 1896.
- [AVRAM-DÁVID 1996] AVRAM, Alexandru, DÁVID Ferenc, *A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése*. *Ars Hungarica*, 1996/2, 177–188.
- [BADZIK 1991] BADZIK, Stephen K., *Mechitarist Congregation in Vienna: A Historical Survey*, Vienna, Mechitarist Press, 1991.
- [BÁLINT I.] BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium I.*, *A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából (december 1. – június 30.)* <http://mek.oszk.hu/04600/04656/index.phtml>
- [BÁLINT II.] BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium II.*, *A Mária-ünnep és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából (július 1. – november 30.)* <http://mek.oszk.hu/04600/04657/index.phtml>
- [BÁNYAI 1902] BÁNYAI Elemér, *Örmény anekdoták*, Szamosújvár, Aurora, 1902.
- [BÁNYAI 2001] BÁNYAI Elemér, *Az örmény metropolisz. Cikkek, anekdoták*, Budapest, 2001.
- [BÁRÁNY 1888] BÁRÁNY Lukács, *Verzereskul Oxendius (Auxentius) aladi felszentelt örmény kath. püspök II*, Armenia, 1888, 101–106.
- [BÁRÁNY 1903] BÁRÁNY Lukács, *Nagytemplomunk restaurálása*, Armenia, 1903, 162–178.
- [BARDAKJIAN 2000] BARDAKJIAN, Kevork B., *A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500–1920*, Detroit, 2000.
- [BELTING 2000] BELTING, Hans, *Kép és kultusz: A kép története a művészet korszaka előtt*, Budapest, Balassi Kiadó, 2000.
- [BELTING 2009] BELTING, Hans, *A hiteles kép*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2009.
- [BERNÁD-KOVÁCS 2011] BERNÁD Rita, KOVÁCS Bálint, *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár: Repertorium*, Budapest–Gyulafehérvár–Leipzig, 2011 (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 4).
- [BIAŁOSTOCKI 1964] BIAŁOSTOCKI, Jan, *The Descent from the Cross in Works by Pieter Paul Rubens and his Studio*, *The Art Bulletin*, 1964/December, vol. XLVI, nr. 4, 511–514.
- [BIRÓ 1960] BIRÓ Vencel, *Veress Mátyás*, *Művészettörténeti Értesítő*, 1960/2, 118–122.
- [B. NAGY 1970] B. NAGY Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.
- [B. NAGY 1977] B. NAGY Margit, *Stílusok, művek, mesterek*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977.
- [B. NAGY 2009] B. NAGY Margit, *A barokk Szamosújvár születése = Az örmény Szamosújvár*, szerk. SZTRANYICZKI Mihály, Kolozsvár, Pro Armenia, 2009, 109–119.
- [BOROS 1926] P. BOROS Fortunát, *A csíksomlyói kegyszobor története*, Kolozsvár, 1926, Szent Bonaventúra Könyvnyomda.
- [BOYAJIAN 2009] BOYAJIAN, Zabella C., *Armenian Poetry and Legends*, London, 2009.
- [BŽŠKYANC 1830] BŽŠKYANC, Minasay, *Čanaparhordut' iwn i Lehastan ew hayl kołmans bnakeals i Haykazanc' sereloy i naxneac' Ani katak'in*, Venetik, I Vasn Srboy Lazaru, 1830.
- [BUTLER 1866] BUTLER, Alban, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints*, Dublin, James Duffy, 1866.
- Čař srboyn vkaȳic' n čšmartin, Konstantinápoly, 1706.
- [CHOOKASZIAN 1979] CHOOKASZIAN, Levon, *Rubens und die Armenier*, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 1979, Band XXXII, 41–49.
- [DANIELYAN 2011] DANIELYAN, Edgar, *Twenty-Four Prayers of Saint Nerses the Graceful*, Kindle Edition, 2011.
- [DERCSÉNYI-VOIT 1972] DERCSÉNYI Dezső, VOIT Pál (szerk.), *Heves megye műemlékei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- [DRĂGOI 2002] DRĂGOI, Livia, *Pictura de șevalet în colecția comunității armene din Gherla = Cultură și artă armeană la Gherla*, ed. Helmut BUSCHHAUSEN et. al., București, Ararat, 2002, 113–127.
- [DROST-KOVÁCS-MARTÍ 2011] DROST-ABGARJAN, Armenuhi – KOVÁCS Bálint – MARTÍ Tibor, *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*, Leipzig–Eger, 2011 (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin. Vol. 1.).
- [ENGERT 1886] ENGERT, Eduard, *Gemälde. Beschreibendes Verzeichniss*. III. Deutsche Schulen. Wien, Selbstverlag der Direction, 1886.
- [ESZTEGÁR 1894] ESZTEGÁR Gergely, *A Rubens kép előtt*, Armenia, 1894, 117–118.

- [FÁRAÓ 1888] FÁRAÓ Simon, *A szépvízi örmény telep II*, Armenia, 1888, 47–51.
- [FIGAL 2008] FIGAL, Günter *Modernitás*, Kalligram, 2008, 5, 85–91.
- [FLEISCHER 1935] FLEISCHER Gyula, *Magyarok a Bécsi Képzőművészeti Akadémián*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1935.
- [FREEDBERG 1995] FREEDBERG, David, *Eleven képmások: a víziók és legendák jelentősége*, Café Babel, 1995/1-2. (ford. Farkas Krisztina), 133–146.
- [GALAVICS 1971] GALAVICS Géza, *Program és műalkotás a 18. század végén*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971 (Művészettörténeti Füzetek 2).
- Galerya dostopamyatnyx C'arey Armenii*, Moszkva, 1827.
- [GARSOÏAN 1997A] GARSOÏAN, Nina, *The Marzapanate = The Armenian People from Ancient to Modern Times I: The Dinastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, ed. Richard G. HOVANNISIAN, New York, St. Martin's Press, 1997, 95–116.
- [GARSOÏAN 1997B] GARSOÏAN, Nina, *The Independent Kingdoms of Medieval Armenia = The Armenian People from Ancient to Modern Times I: The Dinastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, ed. Richard G. HOVANNISIAN, New York, St. Martin's Press, 1997, 143–187.
- [GOVRIKEAN 1899] GOVRIKEAN, Grigor, *Hajk' Yetisabet'owpolis Dransilowanioy*, Hator A., 1680–1825, Vienna (Mechitarista nyomda), 1899.
- [GOVRIKEAN 1904] GOVRIKEAN, Grigor, *Hay ardzank' kam hishatakaraner hin ew nor Eghisabet'upolsoy Hayak'aghak'ën*, Vienna, Mkhit'arean tparan, 1904.
- [GOVRIK 1891] GOVRIK Gergely, *Örmény és latin feliratok Erzsébetvároson*, Armenia, 1891, 209–213.
- [GOVRIKIAN 1896] Grigor GOVRIKIAN, *Die Metropole der Armenier von Transsylvanien oder der Charakter der Armenierstadt Gherla in Wort und Bild*, Wien, 1896, 223–225.
- [GUDENUS 2010] GUDENUS János József, *Örmény eredetű magyar nemesi családok genealógiája*, Budapest, Erdélyi Örmény Gyökerek, 2010 (javított kiadás).
- [GUZSIK 1991] GUZSIK Tamás, *Középkori örmény szakrális építészet: Összefoglaló és katalógus*, Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem, Építészettörténet és Elméleti Intézet, 1991.
- [GUZSIK 1996] GUZSIK Tamás, *Az örmény építészet emlékei I. Adattár: Műemlékjegyzék, Chronológia*, Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténet és Műemléki Tanszék, 1996.
- [GUZSIK ép.tört.] GUZSIK Tamás, *Keresztény liturgiák építésze I.: Róma és a keresztény kelet*, <http://www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral1.html#4>
- [HAYUK 2012] HAYUK, Irina, *Illustrated Encyclopaedia of Armenian Culture in Ukraine: with a Catalogued Addendum Containing the List of Objects of Armenian Culture in the Museums and Cultural Reserves*, II, Lviv, Afisha, 2012.
- [HECK 2006] HECK, Michèle-Caroline, *Théorie et pratique de la peinture: Sandrart et la Teutsche Academie*, Paris, Maison des Sciences de l'Homme, 2006.
- [HECK 2009] HECK, Michèle-Caroline, *D'une école de peinture à une «Académie de papier». Les retables de l'église de Lambach = Joachim von Sandrart Ein europäischer Künstler und Theoretiker zwischen Italien und Deutschland*, ed. Sybille EBERT-SCHIFFERER, Cecilia MAZZETTI DE PIETRALATA, München, Hirmer Verlag, 2009, 85–95.
- [HELD 1986] HELD, Julius S., *Rubens: Selected Drawings*, I., London, Phaidon Press, 1986.
- [HEMANN 1906] HERMANN Antal, *Örmény oltárképek*, Armenia, 1906, 136.
- [HOFMANN 1987] HOFMANN, Werner, *Földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék*, Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1987.
- [HORA 1912] HORA Alajos, *Régi pesti művészek*, Művészet, 1912/6, 241–242.
- [HOWARD 2000] HOWARD, Thomas Albert, *Religion and the Rise of Historicism*, Cambridge University Press, 2000.
- [JÁVOR 1981] JÁVOR Anna, *A klasszicista oltárkép Hesz János Mihály életművében*, *Ars Hungarica*, 1981/2, 219–223.
- [JÁVOR 1991] JÁVOR Anna, *Hesz János Mihály (1768–1836) művészi hagyatéka*, Művészettörténeti Értesítő, 1991/3–4, 214–220.
- [JUDSON 2000] JUDSON, J. Richard, *Rubens: The Passion of Christ*, London, Harvey Miller Publishers, 2000 (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard).
- [KÁDÁR 1901] KÁDÁR József, *Szolnok-Dobokavármegye monographiaja: A vármegye községeinek részletes története (Sajgó–Tótfalu)*, VI, Dés, 1901.
- [KALI 2007] KALI Kinga, *Vasárnapi örmények = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II., szerk. ÓZE Sándor, KOVÁCS Bálint, PILISCSABA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007, 145–155.
- [KAPOSSY 1924] KAPOSSY János, *A Magyar Királyi Udvari Kamara építészeti Mária Terézia és II. József korában*, Különlenyomat a Századok 1924. évi Csánki-Emlékkönyvéből, Budapest, 1924.
- [KHORENEI 1892] KHORENEI Mózes, *Nagy-Örményország története*, Szamosújvár, 1892.
- [KLEMM 1986] KLEMM, Christian, *Joachim von Sandrart, Kunst Werke u. Lebens Lauf*, Berlin, Deutsche Verlag für Kunstwissenschaft, 1986.
- [KNAB 1977] KNAB, Eckhart, *Daniel Gran*, Wien-München, Verlag Herold, 1977.
- [KOCHAKIAN 1995] KOCHAKIAN, Garabed, *Art in the Armenian Church: Origins and Teaching*, New York, St. Vartan Press, 1995.
- [KOC SIS-VASVÁRY 2002] KOC SIS Péter Csaba, VASVÁRY Viktor (szerk.), *Örményország kincsei: Titkok az Ararát-ról*, Budapest, 2002 (Kiállítási katalógus).
- [KONDRACIUK 2011] Piotr KONDRACIUK, *Armenian art in Zamość = Art of the Armenian diaspora*, Waldemar DELUGA (ed.), Series Bizantina, Vol. IX., Warsaw, 2011.

- [KORYUN 1964] KORYUN, *The life of Mashtots*, trans. Bedros NOREHAD, New York, Armenian General Benevolent Union of America, 1964.
- [KOSTYÁL 2001] KOSTYÁL László, *Változatok egy témára – Árpád-házi Szent Erzsébet = A szenttiszelet rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában: A magyar szentek tisztelete*, szerk. BARNÁ GÁBOR, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2001 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 8), 89–108.
- [KOUSHAGIAN 1988] KOUSHAGIAN, Torkom, *Saints and Feasts of the Armenian Church*, trans. Haigazoun MELKONIAN, New York, St. Vartan Press, 1988.
- [KOVÁCS-KOVÁCS 2002] KOVÁCS András, KOVÁCS Zsolt (szerk.), *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok (1727-1737)*, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002.
- [KOVÁCS B. 2006] KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. ÓZE SÁNDOR, KOVÁCS Bálint, PILISCSABA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006, 47–68.
- [KOVÁCS B. 2007A] KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmények interregionális kulturális kapcsolatai a 17–18. században = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II., szerk. ÓZE SÁNDOR, KOVÁCS Bálint, PILISCSABA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007, 30–46.
- [KOVÁCS B. 2007B] KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény társadalom szenttiszeletének rétegei az újkorban = Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7, I*, szerk. S. LACKOVITS Emőke – SZÖCSNÉ GAZDA ENIKŐ, Sepsiszentgyörgy, 2007, 197–212.
- [KOVÁCS B. 2011] KOVÁCS Bálint, *Domonkosok, theatinusok, jezsuiták. Adatok a római katolikus szerzetesrendek és az örmény missziók kapcsolatrendszerének a történetéhez = Összekötnek az évezredek*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, PILISCSABA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011, 80–99.
- [KOVÁCS B. 2012] KOVÁCS Bálint, *Az erzsébetvárosi örmény könyvtár*, Erdélyi Múzeum, 2012/2, 68–89.
- [KOVÁCS B. 2013] KOVÁCS Bálint, *Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében = KOVÁCS-PÁL 2013*, 53–55.
- [KOVÁCS-PÁL 2013] *Távól az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, 2013 (Kiállítási katalógus)
- [KOVÁCS ZS. 2013] KOVÁCS Zsolt, „Beata Virgo Nostra Deésiensis”. *Mária-kegyképek tisztelete a dési ferences templomban = Certamen. I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, WEISZ Attila, Kolozsvár, 2013, 401–420.
- [KÓVÁRY 1857] KÓVÁRY László, *Történelmi adomák*, Kolozsvár, Stein János Könyvkereskedése, 1857.
- [KRONBICKLER 2007] KRONBICKLER Johann (hg.), *Grandezza. Der Barockmaler Daniel Gran 1694–1757*, St. Pölten, Diözesanmuseum, 2007.
- [LÁNGI 2003] LÁNGI József, *Az abai Szentháromság tiszteletére szentelt plébániatemplom = „Oh Boldogságos Háromság” Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*, szerk. BARNÁ GÁBOR, Budapest, Paulus Hungarus-Kairosz, 2003 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 12), 81–100.
- [L. IMRE 1990] LANTOSNÉ IMRE Mária, *Öltöztetős Mária szobrok Magyarországon = Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon*, szerk. LOVIK SÁNDOR, HORVÁTH PÁL, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990, 49–61.
- [LENGYEL 1993] LENGYEL László, *A barokk Eger és Heves megye*, Budapest, Magyar Képek, 1993.
- Lexikon der christlichen Ikonographie*, 7, Rom-Freiburg-Basel-Wien, Herder, 1994.
- [LYKA 1927] LYKA Károly, *Szirmai Antal*, Magyar Művészet, 1927/6, 427–428.
- [LIMBACHER 1993] LIMBACHER Gábor, *Mária-kápolnák és öltöztetős Mária-szobrok kultusza Nógrádban*, Néprajzi Értesítő, 1993/LXXV, 193., 181–205.
- [LUKÁCSI 1859] LUKÁCSI Kristóf, *Historia Armenorum Transsylvaniae a primordiis gentis usque nostram*, Vienna, Typis Congregationis Mechitaristicae, 1859.
- [LUKÁCSI 1889] LUKÁCSI Kristóf, *A kereszténység elterjedése Örményországban*, Armenia, 1889, július, 193–203, augusztus, 225–231, szeptember, 262–268.
- [MAKSODIAN 1997] MAKSODIAN, Krikor, *Armenian Communities in Eastern Europe = The Armenian People from Ancient to Modern Times II: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, ed. Richard G. HOVANNISIAN, New York, St. Martin’s Press, 1997, 51–80.
- [MAROSI 1976] MAROSI Ernő (vál., ford., előszó), *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészet történetéből*, Budapest, Corvina Kiadó, 1976.
- [MEIER 2012] MEIER, Ester Joachim von Sandrart. *Ein Calvinist im Spannungsfeld von Kunst und Konfession*. Regensburg, Schnell & Steiner, 2012.
- [MIHÁLY 2012] MIHÁLY Ferenc (szerk.), *Mária-tisztelet Erdélyben. Mária-ábrázolások az erdélyi templomokban, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum*, 2010.
- [MIKLÓSI 1998] MIKLÓSI SIKES Csaba, *Szamosújvár és Sümeg barokk belvárosainak építéstörténeti sajátosságai = A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései*, szerk. BENCZÉDI SÁNDOR, HLAVATHY Izabella, Tusnád, 1998, 69–78.
- [MOLNÁR 1891] MOLNÁR Antal, *Szent Ripszima legendája*, Armenia, 1891, 5–8.
- [NAGY G. D. 2011] NAGY Gergely Domonkos, *Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit tiszteletére*, szerk. ORBÁN János, Marosvásárhely-Kolozsvár, 2011, 73–84.
- [NAGY K. 2009A] NAGY Kornél, *Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései (1685–1715)*, *Történelmi Szemle*, 2009/1, 91–125.
- [NAGY K. 2009B] NAGY Kornél, *Az Elia Mendrul-ügy: A beszercei örmény viszály története (1697–1700)*, *Századok*, 2009, 945–974.
- [NAGY K. 2011A] NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből*, *Történelmi Szemle*, 2011/2, 283–313.

- [NAGY K. 2011B] NAGY Kornél, *Did Vardapet Minas Tokhatetsi, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith with the Roman Catholic Church in 1686?*, Haigazian Armenological Review, 2011, 427–442.
- [NAGY K. 2013] NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények egyházi uniója: Oxendio Virziresco püspök portréja = Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapesti Történelmi Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, 2013 (Kiállítási katalógus), 17–28.
- [NAGY K. 2012] NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).
- [NAGY M. 2007] NAGY Márta, *Mennyország-ábrázolás a Codex Vaticanus Armenus 32. kötetében = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II., szerk. ÓZE Sándor–KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2007, 11–17.
- [NERSESSIAN – GREENWOOD 2006] Vrej NERSESSIAN – Timothy GREENWOOD, *Art of the Armenians*, Paul Holberton Publishing, 2006.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Budapest, Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997.
- [ORBÁN 1868] ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettajzi s népismei szempontból*, Pest, 1868.
- [ORMANIAN 2011] ORMANIAN, Maghakia, *The Church of Armenia and her History, Doctrine, Administration, Inside Structure, Liturgy, Literature, Present*, Yerevan, Ankyunacar Publishing, 2011.
- [OSHAGAN 1997] OSHAGAN, Vahé, *Modern Armenian Literature and Intellectual History from 1700 to 1915 = The Armenian People from Ancient to Modern Times. Foreign Dominion of Statehood: The Fifteenth Century to Twentieth Century*, ed. Richard G. HOVANISSIAN, Macmillan, London, 1997.
- [PÁL E. 2011A] PÁL Emese, *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben = Liber Discipulorum: Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, szerk. KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila, Kolozsvár, 2011, 239–253.
- [PÁL E. 2011B] PÁL Emese, *Egy brassói román oltárkészítő műhely a 19. századi Székelyföldön = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1680–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*, szerk. ORBÁN János, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011, 279–286.
- [PÁL-ÚJVÁRI 2001] PÁL József, ÚJVÁRI Edit (szerk.), *Szimbólumok: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001.
- [PÁL J. 1997] PÁL Judit, *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*, Erdélyi Múzeum, 1997/1–2, 104–120.
- [PÁL J. 2005] PÁL Judit, *Armeni în Transilvania: Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei. Armenians in Transylvania: Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*, Cluj-Napoca, the Romanian Cultural Institute, 2005.
- [PÁL J. 2006] PÁL Judit, *Örmények Erdélyben a 18–19. században = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. ÓZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006, 27–39.
- [PÁL J. 2007] PÁL Judit, *Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, II., szerk. ÓZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2007, 77–94.
- [PIGLER 1931] PIGLER Andor, *Giovanni Battista Pittoni Szent Erzsébet vázolata*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1931.
- [POP 2002] POP, Virgil, *Armenopolis – oraș baroc*, Cluj-Napoca, Accent, 2002.
- [POPESCU 2008] POPESCU, Elena, *Franz Neuhauser cel Tânăr – lucrări inedite*, Bruckenthal. Acta Musei, 2008, III./2.
- [PROKOPP GY. 1981] PROKOPP Gyula: *Adatok Hesz János Mihály (1768–1833?) festészetéhez*, Művészettörténeti Értesítő, 1981/3. 200–205.
- [PROKOPP M. 2003] PROKOPP Mária, *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Budapest, Tertia, 2003.
- [PROKOPP M. 2009] PROKOPP Mária, *Szent Erzsébet ábrázolásának főbb típusai a középkorban = Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet–Közép Európában*, szerk. GÁBOR Csilla, KNECHT Tamás, TAR Gabriella-Nóra, Kolozsvár, Verbum, 2009, 159–166.
- [PUSKÁS 2006A] PUSKÁS Attila, *Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. ÓZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006, 9–26.
- [PUSKÁS 2006B] PUSKÁS Attila, *Az erdélyi örmények nyomában*, Gyergyószentmiklós, 2006.
- [PUSZTAI 1981] PUSZTAI László, *A korszak szobrászata = Szabó Júlia, Széphegyi F. György (szerk.), Művészet Magyarországon 1830–1870. I.*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport – Magyar Nemzeti Galéria, 1981, 32–33.
- [RIDOVICS 2009] RIDOVICS Anna, *„Az emberi váltságnak kúcsa” – egy barokk kori Mettercia-ábrázolás ritka ikonográfiai típusáról = Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*, szerk. TÜSKÉS Anna, Budapest, CenrtArt Egyesület, 2009, 199–204.
- [ROOSES 1886–92] ROOSES, Max, *L'oeuvre de P. P. Rubens, histoire et description de ses tableaux et dessins, phototypies*, Anvers, 1886–1892.
- [RUSSEL 2005] RUSSEL James R., *Early Armenian Civilization = The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund HERZIG, Marina KURKCHIYAN, London–New York, Routledge Curzon, 2005, 23–40.
- [SABĂU 1969] SABĂU, Nicolae, *Contribuții la cunoașterea picturului Franz Neuhauser jun.: două altare inedite*, Studii și cercetări de istoria artei, Seria arta plastică, București, 1969, Tomul 16/2, 317–323.

- [SABĂU 1970] SABĂU, Nicolae, *Mathias Veress, un pictor clujean din secolul al XVIII-lea*, Studii și cercetări de istoria artei, Seria artă plastică, 1970/1, 113–121.
- [SABĂU 1975] SABĂU, Nicolae, *Precizări iconografice asupra temei Caritatea Sf. Elizabeta în pictura barocă central europeană*, Studii și cercetări de istoria artei, Seria artă plastică, 1975, 22, 188–199.
- [SABĂU 1984] SABĂU, Nicolae, *Gherla, Aspecte istorico-artistic ale dezvoltării orașului*, Revista Muzeelor și Monumentelor, Monumente istorice și de artă, 1984/1, 18–27.
- [SABĂU 1995–96] SABĂU, Nicolae, *Bisericile armenesti din Dumbrăveni*, Ani: Anuar de cultură armeană, 1995–1996, 49–54.
- [SABĂU 2002] SABĂU, Nicolae, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, I, Sculptura, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002.
- [SABĂU 2005] SABĂU, Nicolae, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, II, Pictura. Cluj-Napoca, 2005, Editura Mega.
- [SABĂU 2010] SABĂU, Nicolae, «Armenopolis» sau Gherla barocă = *Cultură și artă armeană la Gherla*, ed. Helmut BUSCHHAUSEN et al., București, Ararat, 2010, 85–98.
- [SAS 2008] SAS Péter (szerk.), *Örmények. Magyar írók az örmény városokról, az örmény emberről*, Budapest, Noran, 2008.
- Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transsylvaniensis Editus pro Anno a Christo Nato MDCCCLXXXII, Albae-Carolinae, 1882, Typis Volz et Körner.*
- [SERFŐZŐ 2005] SERFŐZŐ Szabolcs, „Vera effigies” – a mariazelli kegyeszobor másolatai Magyarországon = *Ars Hungarica*, 2005/2, 257–280.
- [SINKÓ 2000] SINKÓ Katalin, *Historizmus – antihistorizmus = Történelem-kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000 (Kiállítási katalógus), 103–115.
- [SCHÜTZ 1995] SCHÜTZ Ödön (vál., szerk., bev.), *Hajk és Běl harca. A régi örmény irodalom kincsestára I. Ókor–Középkor*, Budapest, Életünk Könyvek, 1995 (Bibliotheca Caucasiona Series Armenica 1.)
- [SZAKÁCS 2003] SZAKÁCS Béla Zsolt, *Szentháromság-ábrázolások a középkori Magyarországon – kutatási helyzetkép = „Oh Boldogságos Háromság” Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*, szerk. BARNA Gábor, Budapest, Paulus Hungarus–Kairosz, 2003 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 12), 13–36.
- [SZÉPHELYI 1981] SZÉPHELYI F. György, *Vallásos festészet = Művészet Magyarországon 1830–1870*, szerk. SZABÓ Júlia, SZÉPHELYI F. György, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1981 (Kiállítási katalógus), I, 79–93.
- [SZILÁRDFY 1991] SZILÁRDFY Zoltán, *A częstochowai Fekete Mária ábrázolásai és tisztelete Magyarországon = Honismeret*, 1991/4., 30–32.
- [SZILÁRDFY 1994] SZILÁRDFY Zoltán, *A częstochowai és a sasvári Boldogasszony tisztelete és ikonográfiája Magyarországon = Pálos rendtörténeti tanulmányok: válogatás a Budapesten, 1991. október 4–5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából*, szerk. SARBÁK Gábor, Csorna, 1994, 205–211.
- [SZILÁRDFY 1996] SZILÁRDFY Zoltán, *Szent Gellért ikonográfiája a barokk kori grafikák tükrében = In memoriam Szent Gellért*, szerk. Tóth Ferenc, Makó, Keresztény Értelmisségi Szövetsége, 1996.
- [SZILÁRDFY 2000] SZILÁRDFY Zoltán, *Sajátos típusok a magyar szentek barokk ikonográfiájában = Magyar szentek tisztelete és ereklyéi*, szerk. CSÉFALVAY Pál, KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000 (Kiállítási katalógus), 55–88.
- [SZILÁRDFY 2003A] SZILÁRDFY Zoltán, *Sajátos témák a Jézus Társaság barokk művészetében = Sz. Z., Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 305–314.
- [SZILÁRDFY 2003B] SZILÁRDFY Zoltán, *A barokk évszázadok ikonográfiájának sajátos Szentháromság-típusai különös tekintettel a hazai emlékekre = „Oh Boldogságos Háromság” Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*, szerk. BARNA Gábor, Budapest, Paulus Hungarus–Kairosz, 2003 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 12), 37–58.
- [SZILÁRDFY 2003C] SZILÁRDFY Zoltán, *A pálos rend két kegyképe: a Częstochowai és a Sasvári Boldogasszony = Sz. Z., Ikonográfia, kultusztörténet*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 117–124.
- [SZILÁRDFY 2009] SZILÁRDFY Zoltán, *Sajátos típusok Árpádházi Szent Erzsébet barokk ikonográfiájában = Omnis creatura significans: Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*, szerk. TŰSKÉS Anna, Budapest, CentrArt Egyesület, 2009, 193–198.
- [SZMECSÁNYI 1937] SZMECSÁNYI Miklós, *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez*, Budapest, Stephanaeum Nyomda, 1937.
- [SZONGOTT 1889] SZONGOTT Kristóf (Govrik Gergely után eredeti örményből), *Örmény és latin feliratok Szamosújártról*, Armenia, 1889, 310–315.
- [SZONGOTT 1901] SZONGOTT Kristóf, *Szamosújár szab. kir. város monográfiája: 1700–1900*, I, II., III, Szamosújár 1901.
- [SZONGOTT 1903] SZONGOTT Kristóf, *Szamosújár szab. kir. város monográfiája, IV. A magyarországi örmények ethnográfiája*, Szamosújár, 1903, Aurora.
- [SZONGOTT 1904] SZONGOTT Kristóf, *A Gyergyó-Szent-Miklósi örmény kath. templom*, Armenia, 1904, 226–233.
- [TAMÁSKA 2013] TAMÁSKA Máté, *Kultúrák szintézise Szamosújár városképében = Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár, 2013 (Kiállítási katalógus), 65–73.
- [TARISZNYÁS 1982] TARISZNYÁS Márton, *Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához = T. M., Gyergyó történeti néprajza*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1982, 213–233.
- [TEMESVÁRY 1900] TEMESVÁRY János, *A szamosújárúri Rubens-kép*, Szamosújár, Aurora, 1900.
- [TERDIK 2012] TERDIK Szilveszter, *Újrólvasott források – Adatok a gyulafehérvári székesegyház keleti része 18. századi berendezésének történetéhez = A gyulafehérvári székes-*

- egyház főszentélye, szerk. PAPP Szilárd, Budapest, Teleki László Alapítvány, 2012, 197–242.
- [THOMSON 1976] THOMSON, Robert W. (ford., bev., jegyz.), *Agat'angehos: History of the Armenians*, New York, 1976.
- [THOMSON 1997] THOMSON, Robert, *Armenian Literary Culture through the Eleventh Century = The Armenian People from Ancient to Modern Times I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, ed. Richard G. HOVANNISIAN, New York, St. Martin's Press, 1997, 199–240.
- [TÓTH 1899] TÓTH Béla, *Magyar anekdotakincs*, II, Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT, 1899.
- [TRAINA 2004] TRAINA, Giusto, *Mythes fondateurs et lieu de memoire de l'Armenie pre-cretienne (I)*, Iran & Caucasus, 2004/2, 169–181.
- [TÜSKÉS, 2010] TÜSKÉS Anna, *Adatok a częstochowai kegykép kultuszához a 17–18. századi Magyarországon. Cult of the devotional Picture of Our Lady of Częstochowa in 17th–18th-Century Hungary = Barokk. Magyar különszám / Hungarian Special Number*, 2010, Passim, 158–167.
- [ULRICH 2010] ULRICH Attila (szerk.), *Görög örökség: A görög diaszpóra Magyarországon a XVII–XIX. században*, Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, 2010.
- [VÁKÁR 1940] VÁKÁR József, *A gyergyószentmiklósi latin és örmény szertartású róm. kat. templomok története = Az Erdélyi Múzeum Egyesület Gyergyószentmiklóson 1939. augusztus 27–29. napján tartott tizenhatodik vándorgyűlésének emlékkönyve*, Kolozsvár, 1940, 37–45.
- [VEREBÉLYI 2004] VEREBÉLYI Kincső, *A kegyesobrok öltöztetése = Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*, szerk. FARBAKY Péter, SÉRFŐZŐ Szabolcs, Budapest, 2004 (Kiállítási katalógus), 426–431.
- [VERES 2006] VERES Péter, *Veress Mátyás Székelyudvarhelyen és környékén*, Erdélyi Művészet, 2006/1.
- [VOIT 1969] VOIT Pál (szerk.), *Heves megye műemlékei*, I, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- [VOIT 1972] VOIT Pál, *Eger város műemlékei = DERCSÉNYI Dezső, VOIT Pál (szerk.), Heves megye műemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- [VOLLMER 1923] VOLLMER, Hans (hrsg.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Sechszenter Band, Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1923.
- [VORAGINE 2004] VORAGINE, Jacobus de, *Legenda aurea*, bev., vál., jegyz. MADAS Edit, Budapest, Neumann, 2004.
- [WEISZ 2007] WEISZ Attila, *Hoffmayer Simon tordai oltára*, Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, 2007, Új sorozat II. (XII.) köt. 197–232.
- [XORENAC'I 1752] MORSIS XORENAC'I, *Az gabanow'i'won tohmin Yabet'ean*, Velence, 1752.
- [ZEKIYAN 2005] ZEKIYAN, Boghos Levon, *Christianity to Modernity = The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund HERZIG, Marina KURKCHIYAN, London–New York, Routledge Curzon, 2005, 41–64.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

- Saints of the Armenian Church, Saint James of Nisibis*: <http://www.armenianchurch-ed.net/feasts/st-james-of-nisibis>
- History of the Congregation. Modone, in the Venetian Morea*: <http://mechitar.com/aboutus/index.php?iM=16>
- History of the Congregation. The Congregation of Mechitar in Venice*: <http://mechitar.com/aboutus/index.php?iM=72>
- ORBÁN János, *Keresztelő Szent János templom és plébánia, Marosvásárhely*: <http://lexikon.adatbank.ro/muemlek.php?id=229>
- Nemzeti Portrétár: <http://www.npg.hu>
- Magyar Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu>
- Joachim von Sandrart and the "Teutsche Academie"* <http://www.sandrart.net/en/subject>
- <http://www.varosfalva.ro/helytortenet.html>
- <http://www.bildindex.de>
- http://armenianstudies.csufresno.edu/arts_of_armenia/miniatures.htm

- 665 Uo.
666 Ákoncz Kövér István levele Kábdebó János alesperesnek, 1810. november 19. SzÖKGyL, 88/b., 2. d., 2.
667 Uo., 3.
668 Uo.
669 HISTORIA DOMUS, ERZSÉBETVÁROS, 90.
670 Uo., 103.
671 Uo., 104.
672 KOVÁCS B. 2012, 76.
673 HISTORIA DOMUS, ERZSÉBETVÁROS, 118.
674 Armenuhi DROST-ABGARJAN – KOVÁCS Bálint, *Ákoncz Kövér István (Stephannos Agonc Giweēr) munkássága* = KOVÁCS-PÁL 2013, 133.
675 ÁVEDIK 1890, 31.
676 Armenuhi DROST-ABGARJAN-KOVÁCS Bálint, *Ákoncz Kövér István (Stephannos Agonc Giweēr) munkássága* = KOVÁCS-PÁL 2013, 133.
677 ÁVEDIK 1890, 34.
678 Uo., 36.
679 Ákoncz Kövér István már említett levelének hátoldalára valaki a következőket jegyezte le: „Csinos zár-dájok és templomuk 1795-ben épült...” A kézirat további része teljes mértékben megegyezik az Ávedik monográfiájának a templomról szóló mondataival. Ez és a kézírás is arra utal, hogy a levél hátára Ávedik főesperes jegyezte le a templommal kapcsolatos legfontosabb adatokat. Vö.: Ákoncz Kövér István levele Kábdebó János alesperesnek..., i. h.; ÁVEDIK 1896, 115. A nyomtatásban minden bizonnyal elírás az 1705-ös év.
680 B. NAGY Margit, *Türk Antal építőmester (1750-1798)* = B. NAGY 1977, 40-42.
681 Uo., 33-45.
682 Uo.
683 Magyar jelentése: A Szentháromság és a Szent Szűz tiszteletére, Péter és Pál apostolok nevében (építettek) az Antoniánus atyák. Szongott Kristóf fordítása. GOVRIK 1891, 212.
684 B. NAGY Margit, *Türk Antal építőmester (1750-1798)* = B. NAGY 1977, 41-42.
685 Vö.: ÁVEDIK 1890, 34.; Armenuhi DROST-ABGARJAN-KOVÁCS Bálint, *Ákoncz Kövér István (Stephannos Agonc Giweēr) munkássága* = KOVÁCS-PÁL 2013, 133.
686 B. NAGY Margit, *Türk Antal építőmester (1750-1798)* = B. NAGY 1977, 41.
687 A fénykép a budapesti Forster Gyula Nemzeti Örökségdélkodási és Szolgáltatási Központ (volt Kulturális Örökségvédelmi Hivatal) fotótárában maradt fenn.
688 SABĀU 1969, 317-323.
689 BÁLINT I., január 17.
690 B. NAGY, *Hoffmayer Simon...* = B. NAGY 1977, 108.
691 SABĀU 1969.
692 A Remete Szent Antal kép szignója: „Neuhauser Prof. Pinxit 1798”. A Szent Anna-oltárképen már nem látszik a Sabău által leírt: „F. Nauhauser pt. 179?” szignó. Az utolsó számjegyet az oltárkép kerekte takarta, Sabău szerint ez utóbbi festmény is 1798-ban készült. Vö.: SABĀU 1969, 322.
693 VORAGINE 2004.
694 SABĀU 1969, 322.
695 Lásd erről részletesebben: B. NAGY, *Hoffmayer Simon...* = B. NAGY 1977, 99-100.
696 Uo., 98.
697 SZONGOTT 1904, 226. Az *Idegenek temetőjének* megalapítása valószínűleg összefügg azzal a néhány örömmény családdal, akik már a 17. század első felében Gyergyószentmiklóson éltek.
698 A templom és a plébánia történetét a rendelkezésre álló iratok és szakirodalom (főként Szongott írásainak nyomán) Vákár József gyergyószentmiklósi plébános foglalta össze 1931-ben. Bár a Historia Domus egészen késői, fontos forrás számunkra, mivel a plébános több olyan iratot is bemásolt, melyeknek azóta nyoma veszett. A Historia Domust magába foglaló kötet elején a Stephano Stephanovicz Roska által alapított, a „jó halál eléréséért” fáradozó Nagyboldogasszony társulat örömmény nyelvű alapszabályai találhatóak a következő címmel: *Etbayrowt'iwon verap'oxman S[owr]b A[stva]cacnin ev bari mahowan: sourowkčoc'*. A továbbiakban: HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS.
699 SZONGOTT 1904, 227. HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 57.
700 CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1786, GYÉFL, 10 d., 18 k., 197.
701 SZONGOTT 1904, 232.
702 Uo., 228-232. HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 58-61.
703 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 58.; VÁKÁR 1940, 38.
704 Lukács János nagymértékű hozzájárulását Theodorovics Simon is megörökítette az említett kötetben. Vö. HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 58.; SZONGOTT 1904, 229. A torony nyugati homlokzatán az ablak alatti bemélyesztett felületen az építés idejére vonatkozó felirat látszik: „ԹՎ. ՌՃՁԳ ԵՎԻ. U. S. 1734” (Az 1183-as évben, A[nn]o D[omini] 1734). Az alatta levő falszakasz ötsoros feliratának utolsó sorában pedig az építető neve olvasható: „ՅՕՉԱՆՆԷՍ ՆԻԳՈՇԻ ԼՈՒՍԻԿԵԱՆ” vagyis Yohannēs Nigoši Lowsikean (Lukács Miklós fia János).
705 VISITATIO ARCHIDIACONALIS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1768, SzÖKGyL, 88/b., 1 d., o. n.
706 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 58.
707 Uo., 69.
708 Uo.
709 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 69.
710 *Jegyzőkönyv Mely felvétellett Gyergyó Szent Miklóson 1897. év szeptember hó 29-én az Örmény szertartású Egyházmege tanácsának üléséből.* SzÖKGyL, 612/b, 5. d.; Görög Joachim levele Majláth Gusztáv Károly püspöknek, 1897. október 20. SzÖKGyL, 612/b, 5. d.

- 711 Az örmény szertartású Egyháztanács levele Gyergyószentmiklós Tekintetes Képviselőtestületének, 1899. február hó 15-én. SzÖKGyL, 612/b, 5. d.
- 712 Fábián Sándor püspök helyettes levele Görög Joachim szentszéki ülnök, örm. szert. Plébánosnak, 1899. május 30. SzÖKGyL, 612/b, 5. d.
- 713 Szerződés Schuller Sámuel bádogosmesterrel, 1899. július 31. SzÖKGyL, 612/b, 5. d.
- 714 Schuller Samu nyugtája, 1899. november 3., SzÖKGyL, 612/b, 5. d.
- 715 Pál János nyugtája, 1899. október 31.
- 716 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 69.
- 717 *Kimutatás I., Az örm. szert. temető-kerítés és belső berendezés költségeiről.* SzÖKGyL, 612/b, 5. d.
- 718 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 65.
- 719 Uo.
- 720 Uo., 66.
- 721 Az emléktábla felirata: „Ի ԹՎ[ԻՆ] ՌՃՁԳ. 1734, ՇԻՆԵՑԱԻ / ԵԻ ԿԱՌՈՒՑԱԻ ԶԱՆԿԱԿԱՏՈՒՆԱ ՍՅԱ / ԸՆԴՐԻՔ ՏՈՂՄԻՆ ԵԻԳՈՇԻ ԼՈՒՍԻ / ԿԵԱՆ, ՈՐ Է ԽՕՃԱՅ ԵԻԳՕՇԸ ԱՂ[Ա] ՅԱ / ԿՈԲԸ ԵԻ ՅՕՀԱՆՆԷՍԸ ՍՈՐԱ ՅԱՏՈՒԿ ԴՐԱՍՕ / ՔԸ ԵՂԵԻ ՇԷՆՔՍ Ի ՅԻՇ[Ա]Յ[Ա]Կ ԱՆՁԻՆ ԻԻՐՈՅ / ԵԻ ԻԻՐԱՅՆՈՅՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵԻ ՆՆ / ՋԵՑԵԼՈՅ, ՈՐՈՅ ՈՂՈՐՄԻ ՍՍՅԻ՞”.
- 722 Zakariás Péter fordítása. „Ի ԹՎ[ԻՆ] ՌՃՁԲ. 1733 / ՇԻՆԵՑԱԻ ՏԱՃԱՐԱ ՍՅԱ / ԴՐԱՍՈՔ Հ[Ա]Ս[Ա] ԴԱԿ Ի ԺՈՂՈՎԸ / ԴԵԱՆԱ ՀԱՅՈՅ ՃՈՒՐՃՕՎԷ / Ի ԺԱՍՄԱՆԿԻ ԲԼ: Տ[ԷՐ] ՄԻՄԷՕ / ԵԻ ԹՈՐ[ՈՍԵԱՆ] ԵԻ Տ[ԷՐ] ՕՀԱՆԻՍ ՀԱ / Յ ԵԿԵՂԵՑ[Ա] ԲԱՆՈՒԹԵԱՆ, / ԹՈՐՈՍԻ ԱԳՈՆՅ ԵԻ ՊԻՐՕ / ԿՈՒԹԵ[ԱՆ] ԱՂ[Ա]: ՂԱՋԱՐԻ ՕՀԱ / ՆԵԱՆ: ԵԻ ԱՅԼՈՅ ՊԱՏՈ / ԻԵԼԻ ԱՐԱՆՅ, ՈՐՈՅ ԱՆ / ՈՒԱՆՔՆ ԳՐԵԱՆՔ ԵՆ / Ի ԿՈՆՏԱԿԻ ԵԿԵՂԵՑ / ԻՈՅԱ, ԳԻՏ ԵԻ ԿԱՐ / ԴԱՅ ԵՎ ՄԵՁ ՈՂՈՐ / ՄԻՍ ԱՍԱ: ԱՄԷՆ:”
- 723 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 54. SZONGOTT 1904, 229.; Vákár Jánosi Lázárnak nevezi, míg Szongott a *Hohan Lázár* nevet Lázár családként fordítja, tévesen, ugyanis a Hohan egyértelműen a Hohannesz (János) név rövidítése. Szongottnál a zárójelben megadott eredeti örmény szöveg arra utal, hogy valóban kápolnáról és nem oltárról volt szó (a „մասնիք” kápolnát jelent).
- 724 VISITATIO ARCHIDIACONALIS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1768, o. n.
- 725 Uo., o. n.; CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1776, GYÉFL, 7 d., 14 k., o. n.
- 726 CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1776, 20.
- 727 CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1786, 199.
- 728 CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1830, GYÉFL, 21 d., k. n., 20.
- 729 Uo., 6.
- 730 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 94-98.
- 731 Uo., 97.
- 732 CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1776, 4.
- 733 CANONICA VISITATIO, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 1830, 6.
- 734 HISTORIA DOMUS, GYERGYÓSZENTMIKLÓS, 99.
- 735 Uo., 90-91.
- 736 Uo., 92.
- 737 Uo.
- 738 KOUSHAGIAN 1988, 13.
- 739 SCHÜTZ 1995, 153.
- 740 DANIELYAN 2011.
- 741 Lásd például a *Galerya dostopamyatnyx C'arey Armenii* (Moszkva, 1827) című könyv rézmetszetén Meszrop Mastoccal és Szurb Szahakkal együtt.
- 742 BELTING 2000, 270.
- 743 Magyar Katolikus Lexikon, *Bertalan* szócikk és *Júdás Tádé* szócikk.
- 744 SZILÁRDFY 2003B, 42.
- 745 SZILÁRDFY 2003A, 308.
- 746 SZILÁRDFY 2000, 60.
- 747 LÁNGI 2003, 84.
- 748 SZILÁRDFY 2003B, 42-43.
- 749 MIHÁLY 2010, 36.
- 750 LUKÁCSI 1859, 67. Lukácsi tévesen Jánosnak (Joanne) nevezi.
- 751 PUSKÁS 2006B, 27.
- 752 VÁKÁR 1940, 2.
- 753 CANONICA VISITATIO, CSÍKSZÉPVÍZ, 1768, GYÉFL, 6. d., 13. k. 460.
- 754 Uo.
- 755 CANONICA VISITATIO, CSÍKSZÉPVÍZ, 1776, GYÉFL, 7. d., 14. k., 30.
- 756 CANONICA VISITATIO, CSÍKSZÉPVÍZ, 1866, GYÉFL, 38. d., k. n., 1.
- 757 SzÖKGyL. 584/b., 1. d. No. 27.
- 758 SZONGOTT 1901, II. 276.
- 759 PÉNZTÁRI NAPLÓ, 1856, SzÖKGyL, 584/c., 1. d., o. n.
- 760 SzÖKGyL. 584/b., 1. d. No. 9.
- 761 *Historia domus parochialis incipiente ab anno 1860* (a továbbiakban: HISTORIA DOMUS, SZÉPVÍZ). SzÖKGyL. 584/d. 3. doboz. 1874. Mivel a Historia Domus oldalai nincsenek megszámozva, a hivatkozásokban csak az évszámra utalhatunk.
- 762 HISTORIA DOMUS, SZÉPVÍZ, 1887.
- 763 Uo., 1895.
- 764 Semmilyen adat nem utal Puskás Attila azon kijelentésére, miszerint a templom díszítőfestése 1900-ra datálható.
- 765 HISTORIA DOMUS, SZÉPVÍZ, 1895.
- 766 Uo., 1925.
- 767 Uo., 1925.
- 768 1925-26 év. *Elszámolás a templom renoválással kapcsolatos bevételekről és kiadásokról.* SzÖKGyL. 584/b., 2. d.
- 769 Lásd: HISTORIA DOMUS, SZÉPVÍZ, 226.
- 770 Uo., 1925.
- 771 Uo., 1926.
- 772 *Jegyzőkönyv*, 1860. No. 7. = PÉNZTÁRI NAPLÓ.